مطبوعاتِ انجمن تاریخ

جامعہ اسلامیہ علیگڑھ

این نامہ کہ نقدِ فتح دارد در جیب
شد نام خزائن الفتوحش از غیب

کتاب

خزائن الفتوح

حضرت امیر خسرو دہلوی

بتصحیح مولوی سید معین الحق صاحب معلّم تاریخ جامعہ اسلامیہ علیگڑھ

کتاب

خزائن الفتوح

بسم الله الرحمن الرحیم

خزائن الفتوح

(۱)

این نامه که نقد فتح دارد در جیب
شد نام خزائن الفتوحش از غیب

در فاتحهٔ کتاب من نبشت فتح

الحمد للمفتاح الذی فتح خزائن الفتوح علی دین محمد و اعز
جمیع انصاره بنصر مؤیده، اعز شانه و اعلی سلطانه. والصلوة
علی نبی السیف الذی شق باشارة قلب القمر و الصدع
وضح من برهانه القاطع، ولقد نصرکم الله ببدر، والتحیة
والسلام علی آله واصحابه الکرام المنبهین للنیام باللسان و
الحسام. شعر

لا زال ودهم یلازم قلبنا

کالفتح لازم قلب سلطان الدنی

بعد فاتحہ حمد خدائے مع الاخلاص ونعت رسول جہادہ فرمائے باختصاص

فتح باب خزینہائے معانی جز برائے جناب شاہ نشاید بلیت

مدح شاہ است اینکہ گر نویسمش باشد صواب

ماہ را جل کردہ بر بالائے لوح آفتاب

اینک این نسبت علویاست

وَهُوَ سُلْطَانُ سَلَاطِيْنِ الْآفَاقِ، اَنْوَرُ مِنَ النَّيِّرَيْنِ فِي الْاِشْرَاقِ، ظِلُّ الرَّحْمٰنِ عَلٰى رُؤُسِ الْاَنَامِ حَامِى الْبَرَايَا عَنْ حَوَادِثِ الْاَيَّامِ، فَلَكُ الْمَعَانِي بِالدَّرَجَةِ وَالتَّمْكِيْنِ، شَمْسُ الْاَعَالِي عَلَاءُ الدُّنْيَا وَالدِّيْنِ، ثَالِثُ الْقَمَرَيْنِ فِي الْعُلٰى، نُوْرُ الدَّارَيْنِ فِي الدُّجٰى، مَدَارُ دَوْرِ الْقَمَرِ جَنَابُ خُدَّامِهِ وَمَنَارُ نُوْرِ الظَّفَرِ قِرَابُ صَمْصَامِهِ، اَصْبَحَ ضِيَاءُ طَلْعَتِهِ فِي عَيْنِ السَّمَاءِ وَاَضْحٰى سَنَا جَبْهَتِهِ فِي عَيْنِ الْعَلَاءِ، الْمَنْصُوْرُ بِالنَّصْرِ الْفَلَكِيِّ عَلٰى اَدْوَارِ الزَّمَانِ، الْمَوْصُوْفُ بِالْوَصْفِ الْعَلِيِّ اَعْنِيْ مُحَمَّدْ شَاهُ السُّلْطَانِ شعر

اَللّٰهُ مَدَّ ظِلَالَهُ، فَوْقَ الْوَرٰى ... مَا ظَلَّ غَيْثٌ فَوْقَ اَرْضٍ بِالنَّدٰى

نسبتِ در فشاندنِ جامہ ... بہر نشرشہ اندریں نامہ

نسبت زکتابت است وتصنیف

رقم سنج مدایح شاهنشاهی علائی، بندہ خسرو، کہ قلمش ہرچند پا بلند کند وتمامی عرصۂ سیاہی وسپیدی را دست بدست و انگشت بانگشت بہ پیماید، از اوّل پایۂ محامد ایں شاہ در نتواند گذشت، عرضہ میدارد برآنجملہ، کہ چوں در لوح پاک ازل اصابع صانع نگاشتہ بود، کہ کلک ثناء خدایگانی بر نون ناخن بندہ، چوں شہاب پہلوی ہلال و نیّر در قوس سریع السیّر باشد، الف الطاف الٰہی کہ مفتاح لطائف نامتناہی است، ابواب ذخائر، وَلِلّٰہِ خَزَائِنُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ، بر بندہ برکشاد، وجواہرے، کہ بحتری وابوتمام راعطانہ فرمودہ بود، در ذیل صحیفۂ انشاء من ریخت۔ اگرچہ ہر درّے از آنہا بود، کہ مشتری قیمت آں نداند مع ہذا از درآں نمے نمود کہ نشر آں جناب فلک آب راشاید، اما چوں متاع ازیں بیش بہاتر در چہار بازار طبیعت تعذری تمام داشت، ناچار ہماں را در سلک نظم کشیدم، بداں اعتماد کہ، بیت

جنابِ شاہ دریائے کرم شد

بدریا ہرچہ افتد در گردد

بیں نسبت نظم ونثر ایں جا

چوں یقین کردم کہ مضمونات حروف گزشتہ بندہ، بہرساں خدمتے موبیش تخت سلیمانے

که ابد الآباد فرمان ده جمهور انس و جان باد، شرف قبول می یابد، و هر نظمی که بنده
پیش می برد، اگرچه همه در وی جز بحر خشک چیز دیگر نمی باشد، از عین عواطف
آں را آبلے تمام بحاصل می آید چنانک سفائن لفائس بنده بمداد ایں موج الطاف در خشکی
و تری رواں می گردد، و استغراق بدیں نعم بنده را بر جسر جسارت عبور داده،
تا ازاں گونه که در بحور نظم فراواں غوص نموده بودم و انبار هائے آلی گرد
آورده، خواستم که برائے سُدّه و الا نثرے نیز بیارائم، بیت

مانا که دراں نظم کند شاه
چوں مهر لبسوے سنگ قابل

نسبت است از عروس مشاطه

اگرچه مشاطهٔ کلکم همواره بر تافتن اشعار موشگاف بوده است، و ابکار نثر را
در پردهٔ اوراق کم جلوه نمود، بایں همه چوں ایں عروس روئے نیاز بشاه
راستیں دارد شعر: اِلَی العَیبِ مَا مَالَ عَینُ العُلیٰ

اینک ایں نسبت ابیست رواں همچو آب

اگرچه چشمهٔ عمر بنده را به بقاء خضر مژده دهنده، متعطّشان عین معنی را جز بشربت
ثناء سکندر ثانی سیراب ندارم - اما چوں روشن کردم که زلال زندگانی مایه
بیش ازاں ندارد، که در نهایت کار دستے از و بشوید و سبیل سخن نیز همان قدر

کہ تالب گور زبانی بداں ترکنند، چوں حاصل منبع عمر از زمان منی تا زمان منیت ازیں مقدار نمے تواند گزشت، محل آں ندیدم کہ در قعر محیط بادصافی، کہ لاغوٰلہا، فرد روم۔ پس ازاں چنداں ماء الحیٰوۃ ماثر کفے بردست کردم،

نسبت آئینہ بیں پرزخیال

آنچہ آئینہائے سکندر ثانی است، اگر بہ تمام روشن کردہ شود، نمودار آں در آئینہ زنگاری سمٰوات نہ گنجد۔ فکیف در آئینہ طبع زنگار خوردہ بندہ؟ اما بعضے از آنچہ معائنہ گشتہ است باندازۂ تخیل خویش چنانچہ روئے دہد نمودار کنم، تا اگر عیب بیناں را در مطبوعات بندہ شکے است، رفع گردد۔ امید می دارم کہ چوں ایں مرأت صفا بروجہ روئے نما در نظر سکندر ثانی گذرد، آنچہ ازاں ذات صافی صفات در روئے منطبع گشتہ باشد بالمواجہ موجہ مقابلہ فرماید۔ اگر آئینہ درستست و راست و خیالش صادق، برزانوئے ندماء خاصش قاعدہ رکوب بخشد، و اگر از بے ہنری صیقلے کثر طبع چیزے از تصویر آتش بر عکس افتادہ بود، اشارۃ راند کہ بجد امکان راست کردہ شود۔ اما ازیں آئینہ روئے نگرداند کہ خیال ذو وجھین کان لم یکن گردد، بیت،

لیکن دانم کہ کج نباشد ہرگز
آئینہ کہ در دور سکندر سازند

نسبت ز کلام حق و آیات نگر

دریں کتاب، که بخطاب خزاین الفتوح تذہیب یافتہ است، از فتح دیوگیر که سہام کیش محمدی را الفہائے اِنَّا فَتَحْنَا خواندند تا ضبط ارنگل که کمانہاء لشکر منصور را نونہاء سورۂ نصر اللہ نبشتند، بہ مفتاح العلوم قلم از صد معانی یکے در بیان آرم، و از قوارع ایں صحیفہ شمشیر که آثار دَ اَنْزَلْنَا الْحَدِیْدَ در حروف او واضح، و حلیۂ فِیْهِ مَنَافِعُ لِلنَّاسِ در جواہر او لائح، روشن شود که ازاں سورۂ حدید چند سواد ہنود از صفحہ روی زمین حک شدہ است و شرح دہم که ہم از آیتہ نور چہ مقدار ظلمات کفر از راہ دین محو گشتہ ہیت،

تا ازیں نور و دخاں احداب دیں روشن کنند
فضل رحمٰن و تبارک در حق ایں شاہ عصر

اینک کردہ اینجاست نسبت خلفا

اثرے از ماثر جہانداری ایں خلیفہ، محمد نام، ابوبکر صدق، عمر عدل، نیز باز گویم که عثمان وار آیات رحمت رحمانی را در جلد مصحف وجود چگونہ جمع آوردہ است، و علی کردار ابواب علم را در مدینۃ الاسلام دہلی بکلید احسان بر چہ نمط باز کشادہ۔ و ایں مصر جامع را از کف دجلہ فیض بچہ آب روشنی بغداد دادہ؛ و رایات عباسی

که از افتادن واقعات گران خورد شکسته بود، بعلامات خلافت خویش بر قاعده عدل از سر بر پائے کرده، و عرصهٔ ممالک آفاق را از ارشاد رائے رشید بر چه طریق مامون گردانیده! در جمهور امور چه نوع المستنصر بالله و المستعصم بعونه بوده! شعر،

حیا ربی فی الخلافته سألها
من دجلة مادام تجری جعفر

نسبت امر و نهی سلطانی

عجب دولت مندے، که فضل رحمانی را در مرادات او علی الخصوص عنایت بحدیست، که فی المثل آتش، که کشته و مرده آبست و بمجرد اتصال مے میرد، اگر ازدواج ایشان در خاطر گذراند، هر دو را از دیوان قضا عقد ساز واری بندد و سعی جمیل سپهر در تنفیذ اوامر او بغایتے، که خاک که از باد پراگنده حال است، و باد که از خاک غبار آلوده، اگر ایں دو لتمند را اشارتے بوفق بینهما اتفاق افتد، موثران بالا کرهٔ باد را در حال آب گرداند و با خاک در آمیزند، شعر،

لیس المحال اذا اراد الضمیر
لو کانت الاضداد طرا الجمع

(۲)

این فتح خزائن الفتوح است
هر گوہر از و چراغ روح است

بین نسبت بہار بسے خوشتر از بہار

چوں نسیم عوارف ربوبیت از مہب ارادت بر نو بہار جوانی این جہانیان مالک دار الخلافتہ، کہ از صد گل دولتش یکے نشگفت است، شعر،

نصر اللہ اغصان نضرہ ابداً

در وزیدن آمد، ہم در نوروز ملکی چندیں شگوفہ فتح از شاخ کمان و خارستان او درمیان دو بہار، او بہار لکھنوتی تا بہار مالوہ، بشگفت۔ و نہال تیغش در زمین کرتہ از لب آب گنگ چناں سایہ گستر گشت، کہ بہ مرتبہ ظل الہیش رسانید۔ و ہر جا کہ در جنگلہا مواسات خارے و باغے بود، یا در کرانہائے آب خود رستہ آبی ہمہ را پایمال لشکر کرد

بعد ازاں در آخر ربیع و ربیع آخر، کہ ریحان بی سر و پا شد و سالی آمد کہ ہدہد با صلصل سرکی کردہ بود و دل فاختہ ہم ربودۂ ایشان شدہ، و روز از پنج نیر نامی گشتہ، نظم،

بود تاریخ بظاہر نود وہشصد و پنج
شنبہ و نوزدہ از ماہ ربیع الآخر

سوی باغستان دیوگیر، کہ ازاں سوی امد بہار است، برسان باد تند کہ برشاخسار زند تافتن آورد، وازبرگ ومنالش خالی فرمودہ - ورائے رائم دیو را، کہ دراں ریاض شجرہ بودلیس عالی اصل وہیچ گاہ صرصر حوادث بروی آسیبے نیاوردہ، اوّل بعاصف قہرش متاصل گردانید، وبار دیگرش ازسر نہال کردتا درخت آزادگشت - واز آنجا پیلان چوں ابرنیسانی راگوہربارکردہ واجوہا زر بیش ازآنکہ سمن زرد برروی زمین روید برلشپت بختیاں بادسیر ونجیبان بادیہ سیر حمل فرمود - ودرشہر خدائے، کہ سبزہ کرم بگوشہاش می روید بالبتانہار کرہ ومانکپور پیوست، شمار ماہ بروزے ہرچہ خرّم تررسیدہ بود، ونہایت فرح وبدایت کام دروی جمع گشتہ، ودرتاریخ سال باربہار ریختہ، ودوحصّہ آخرصیف رفتہ واوّل خریف درآمدہ، بیت،

یعنی کہ لبست بود زماہ کریم وہشت
تاریخ سال ششصد وپنج و نود شدہ

اکنوں بلبل سیہ سرقلم برگلبرگ ورق برآمد، کہ بنواء صریر سرائش کند، آں این سرو بلند بالش تخت از نور درجلوس تاامسال، کہ سرذوق وطرب یکجا کردہ اند، و تاریخ نام نہادہ مصرع، یعنی شدہ سال ہفصد ونہ -

که درسایه ابرها چتر عنان بادپا را هر جانب، که عطف فرمود، شمه از شمایل نصرت بالصبا منتشر گردانید۔ رباعی

وقد فتحت لصولته قلاع
کازهار الشقائق بالرّیاح

اینک این نسبت تاریخ وکتب

بعد ازیں تاریخ خیراتی، که ازیں تاجدار عالی ماثر بر طبقات زمین ظاهر شود، امیداز حضرت ملک بخشی، که آثار تاجوران دین دار را بر صحایف روزگار رقم خلود بخشد،

چنانست که تحریر آں بر نمطی در قلم آید که عزیزالسیر سلاطین آفاق گیر گردد، وسخن بمثابتی بلند گفته شود، که آوازه نوبت سنجری را فرو پوشد و غلغل کوس محمودی را مغلوب گرداند، اگرچه هر مقامه حکایتی ازیں مغازی در تدبیر جهانبانی وکشورستانی رائے آرائے شاهان گیتی دار و خسروان ظفر شعار است، نظم،

کیفیت جلوس جهانبان ملک گیر
کاسوده گشت از کف پایش سریر

این نسبت قصهٔ کلیم است

چون مشیّت ازلی بر آنجمله بود، که این محمّد موسیٰ قوّت نیل شمشیر از سر جملگی فراعنه کفر بگذارد، و گنجهای قارونی رایان از زیر زمین برکشد، و جانب کشندگان کافرعون فرماید، و در دل هندوان گوساله پرست آوازه بقره را خوار گرداند، و شعیب کمان شبان رعایا عالم شود، تقدیر الٰہی الف خان مرحوم را که نزدیک او بمنزلهٔ هارون بود مر موسیٰ را، بدو رسانید و مژده، سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِاَخِيكَ وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا مُّبِيْنًا در گوش دولتش دمید، تا بمشورت رای فرخنده او در روز عطارد و ماه میمون صیام که از روزه نصف اوّل رفته بود و نصف اخیر برجا مانده، و در شمار آن سال موسیٰ بر سر خضر رسیده و از وی جدا گشت، چنانچه سر هارون نداشت، نظم،

یعنی که چهارشنبه و بگذشت شانزده

از ماه و سال ششصد و پنج و نود تمام

دریں تاریخ شاه موسیٰ قدم بر سریر طور تخت رفعت تجلی نمود، و قنطار بر قنطار اجهوه زر، که از صُفْرَاءُ فَاقِعٌ لَّوْنُهَا تَسُرُّ النّٰظِرِيْنَ،

حکایت میگفت، بهر کمینه میدا در و هر بار کف مبسوط را پر از در ثمین میکرد و در بخشش ید بیضا مے نمود. و از افشاندن جواهر الوان زمردین سبزه زار مانکپور را زیور ترصیع میداد. چون جانب مخالف غلبه بود هر چه قوی تر، هر دو برادر موافق

دست نیاز بالا میکردند، که رَبَّنَا اِنَّنَا نَخَافُ اَنْ یَّفْرُطَ عَلَیْنَا از عالم عنایت ندا ءتقویت درمی رسید، که لَا تَخَافَا اِنَّنِیْ مَعَکُمَا، تا بیقات خویش درحوالی حضرت آمد. فرمان ده ایں طرف با دفرعنت درسرکرده از کرانه آب نیلگون چوں ارادت کرد، باز الهام الهی دلش داد، که لَا تَخَفْ اِنَّکَ اَنْتَ الْاَعْلٰی پس بر ثُعبانِ رُمح خویش که فِیْهَا مَاٰرِبُ اُخْرٰی بار اَتَوَکَّؤُ عَلَیْهَا انداخته، درسواد مصر جامع نزول فرموده. هم دراں سال کلیم سرے داشت، که ازاں سرہاں رابے امان کرده بود وبینداخته؛ ولبشمار ماه ذی الحج بروزی رسیده، که پائے موسٰی برسرِ طور آمد وسرِ جبل نیز جدا شد وہمانجا افتاد۔ روز خود بےگفتن روشن است۔ نظم

یعنی دوشنبه وزمه حج دو روز بیست

تاریخ سال ششصد وپنج ونود ہماں

دریں تاریخ این الو الامر ندا اطیعوا امری از مشرق تا غرب درداد۔

(۲۴)

شعر

عرصه کنم ار نبود بر بنده زبان گیری
رجحان جهانداری بر رسم جهان گیری

شعر

پس از انصاف و عدل اندر جهان راعی العبادی شد
که گرگ از گشتن بز گرگ یوسف گشت در عهدش

نسبت اینجاست از مراتب ملک

هر سری را که بافسر شریف عقل مشرف گردانیده اند، پیش از آنکه روئت صائب را امام سازد، ببدیهه فکر برین پایه ترقیّ نماید که مرتبه جهانداری از درجه جهانگیری برتر است، از ان وجه که اطلاق اسم جهانداری بر حضرت صمدیت محل وجوب دارد و خطاب جهانگیری از روئے حقیقت جز در حق ملوک مجازی جواز نه پذیرد. و حکما گفته اند که گرفتن جهان برائے داشتن است آنکه بگیرد و نتواند داشت، آن گرفت بروی گرفت بود، و واجب است که جهانی بروی گرفت کند، تا او ازان گرفت جهان گیرد. و این نیز بر جهانیان چون روز روشن است که جهان گرفتن و داشتن صفت تیغ آفتاب است، ازان روی که شرق و غرب عالم زیر شعاع شمشیر خویش می آرد و می دارد. و جهانگیری مجرّد بلمعان برق ماند که حالی عالمی را فرامی گیرد، اما در حال بازمیگزارد. چون

جهانگیر عهد، اَیَّدَ اللّٰهُ یَدَهٗ بِاَخْذِ النَّوَاحِیْ وَضَبْطِ الْاَقَاصِیْ دریں هر دو مآخذ
اصلی ملک تملک مقدرت بمثابتی دارد که زبان قلم از تحریر آں بریده است
و تیغ زبان از تشریح آں قاصر، بنده ناچار از راه التزامی که نموده است، دریں
هر دو جادهٔ کلک تیزی پای را بمقدار وسعت مجال خویش طریق جولانی سلوک
گردانید۔ و بحکم مقدمه که بالا تمهید کرده شده است، د ترتیب ایں کتاب مراتب
جهانداری را بر مدارج جهانگیری مقدم داشت، تا عماد هر کلمه در محل خویش قیام
پذیرد و قوایم مملکت تکلم بازگونه نیفتد، نظم

موزه بهر پا، کلاه از بهر سر افسر بود
موزه بر سر ننهد آنکس کش خرد در سر بود

بیان رسم جهانداری که شد پیدا
بعهد شاه که گشت اندر آں خورشیدا

نسبت اینجاست ز انجم و اختر

اختر سعادت جمهور برایا آں روز برآمده بود، که بر ضمیر منیر ایں آفتاب آفاق روشن
کردند، که وَ اِذْ وَلِيُّكُمْ جَعَلْنَا لَكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا مُبِيْنًا زیرا که چوں نظر
بلندی می داریم، که کار شفقت و مهر ایں صبح رفعت در پرورش ذرات ذریات آدم
بدرجتی است، که آفتاب را در حق ماه و انجم افلاک، و ماه را در باب انوار و نجوم خاک

میسّر نگردد؛ اوّل آنکه از شرق تا غرب وجنوب تا شمال ممالک چندیں بار خراج رعایا به بخشد، و دیگر زرهای که رایان هند از دور مهراج وبکرماجیت نجم نجم گرد آورده بودند، بزخم تیغ چوں آفتاب که آب را جذب کند سیکرد، وبیت المال رابمشابه مالامال میگرداند که نه درقلم عطارد گنجد ونه در ترازوی زهره سنجد - وبمیزان سنبله زرمی بخشد تا هرکه صفراست حوت وار غرق تنکه زر وسیم میشود، ع

سبک گیرند میزان فلک را روز جودشه

هرآں میزاں که برروزیں بینی گراں باشد

حدیثِ بخشش گنجینهٔ زر

بوزنِ پیل بل چیزی گراں تر

نسبت ز زر و ترازوی زر

پیش ازیں که محمود زربخش یک پیل بار زر داد، آں بخشش گراں در جهاں شد- ایں جهاں بخش زرهای بخشش را بموازنه برکشید که ازاں گراں ترنباشد- پیلاں گراں بار رافرمود تا درکشتی وزن کردند وهم سنگ آں زربسائل دادند- نظم

شهے که بخشش گنجش بوزن پیل بود

کدام شاه تواں گفت هم ترازوی او

بیانِ بخششِ اسپان چوں باد
کہ صد آخر بہر بخشش فزوں داد

نسبت اسپ بیں رواں چوں باد

واگر بیان بخشش اسپ کنم، طویلہ اوصاف راکمند ربط کوتاہ گردد۔ بادشاہان جواد باشند، واین وافر جود ہر روز چندیں جواد را بہ محتاجی مے بخشد بیشتر آں باشد کہ کم از پنجاہ وصد نہ بخشد۔ اگر یکے دہد از انہا باشد کہ دوش نتواند بود۔ پایگاہ جملگی رایان را بزخم تیغ سپری میگرداند وبعضے ازاں بسپر تازیانہ چابک پیچاں را میدہد کہ ہنگام سواری تازیانہ چابکی بپای خیز رانی آہو رسانند۔ وبعضی تیزی یمانی وہندی بپایگان احاد روا میدارد، تا بموافقت تیغ زیر رکابی سپر کش ایشان میگردد؛ وبعضی بمفردان رکاب بدل می فرماید تا شتابندہ، کہ در عہد دیگر ساقش از پیادہ دویدن دوال می شد، دریں نوبت پالیش حیز بار کاب دوالک بازی نمی کند وبعضی پای کوب وجستہ زن گلہ بر گلہ بمطربان میدہد تا امیرانی کہ پیش ازیں اسپان دست زن بے اصول داشتند، بغایتی کہ معروفک ربابِ خفتہ از ایشان تنگ ببردی، دریں وقت ہمہ بر رہ نوردانی دفک می نہند کہ در طریق بابا دسخن گویند

بیت

زبس کہ اسپ ہمی بارد ایں سحاب بکن شک
گلِ پیادہ ہم ار بعد ایں سوار بہ آید

ذکر فراخ داشتن مایهٔ رزق هر کسے
تا نبود بعهد او تنگی عیش بر کسے

نسبت زریاست نگرو محترفه

باز برای وسعت معاش عامه خلق محترفه گراں فروش را از بار خراج سبک گردانید، ورئیسی راست کار بر سر ایشاں گماشت، که با بازاریان زبان آور بزبان درّه عدل سخن گوید ولی زبان نازا زبان دہد متفحصان دانا بقوت تمام در کار سنگ غوض نمودند، و ہر سیہ دلے کہ بسنگ قلب سودا می کرد، بزخم درہ بی سنگش کردند، و تشدید و صلابتی بجائی آوردند، کہ جملگی سنگہا آہنی گشت، ورقم عدل بر آں نگاشت: تا ہر کہ کم دہی کرد، ہماں آہن زنجیر گلوئی او گشت، و اگر در زنجیر تیز گردن کشی نمود، زنجیر شمشیر شد. و آنچہ حد سیاست بود بر سر ایشاں رسانید۔ چوں محترفہ آں حدت معائنہ کردند، از میزان آہن نگذشتند، بلکہ آنرا حصار آہنین جان خویش پنداشتند، و آں نقش را حرز نفس تصور نمودند۔ گوئی کہ آں نقش علی العموم نہ بر آہن بلکہ بر دلہائی آہنین ایشاں است

نظم

نشانِ عدلِ شہنشاہ بر چناں دلہا
چو نقش موم برآمد چو نقش آہن ماند

شرحِ عدلِ کاندریں ایام شد
کاژدہائے پشِ مورے رام شد

نسبت زرسوم عدل و انصاف نگر

واگراز رقم نصفت ایں درگاه سلسله جنبانیده شود آهوئے دوشاخه قلم زنجیر برگردن شیران معنی نهد۔ زهی عادل که از مهابت عدل او پیلان مست درراه مورلیف کنان پائے برزمین نهاده، وپلنگان شیرگیر پیش محراب تیغ او از صبوحی خون حیوانات توبه کرده محتسب انصاف او چنگ ونائے شیران شکسته، وددوظالمان سگ روئے برانداخته، وکاسه سرعوانان خوک نوارنگونسار گردانیده، وخون جباران بزگیر ع ریخته چوں خون بر روئے خاک +

ذکر اصلاح امور خاص و عام
منع شاهد کردن و منع مدام

نسبت اینجاست از صلاح وفساد

باز از آنجا که آب دادن عین شریعت خاصه آں ذات مطهراست، شراب را که ام الخبائث است، وبنت الکروم، وهمشیره نیشکر، باجملگی شواهد آں کار از مجلس فساد بپرده صلاح باز آورده، چنانکه خمر نمک سرشته وسوگند خورده که بعد ازیں درخمره سرکه باشد وحق نمک نگاه دارد وفساد خود را بصلاح باز آرد۔ وشاهدان که زلف دربناگوش نشانده، برائے فساد زنجیرے بریدند وپائی کشاده میگشتند،

برہمہ بعقد حبالہ پائے بند گشتہ، و از رشتہ موئی پیشانی برشتہ چوں موئے پیشانے روئے آوردہ۔ و آنکہ در ایام فساد ریشہ دامنی ایشاں از نان زنا آہار بدنامی داشت، کار پرہیزگاری ایشاں بجائے کشیدہ کہ در پردہ ستر ہنگام تافتن ریشہ دامنے بندامت تمام دست بر دست مے مالند۔ فی الجملہ ہرچہ مادّہ فسق و فجور بود، چناں منقطع گشت کہ، شعر

اِذَا بَاتَ فَحْلُ بَيْتِ الزِّنَا
فَقَدْ حَاضَ بِالْبَيْضِ حُلْقُومَهُ

حدیث امن و امانی کہ شد نوبت شاہ
کہ بر نچید کسے گوہر فتادہ ز راہ

نسبت انجاز امان و امن است

باز از آنجا کہ رعایت ایں ذو الامانست در حق کافہ رعایا از دہانہ آب سند تا لب دریائے محیط، زبان تیغ چناں کامگار گردانید کہ کسے نام دزد و طرار و رہ زن بگوش نشنود۔ شب روانے کہ آتش در دیہہائے میزدند، چراغ برکردہ پاس رہ داشتن گرفتند، و در ہر حدّے کہ روندہ را رشتہ تا بی غایب شدے یا سر رشتہ آں بیروں می آوردند، و یا تاوان می دادند حضرہ زنان و کیسہ ران

وگره کشایان، که در سوالف ایام عمل خویش را دست و پائے می نهادند، از زخم شمشیر سیاست دست و پائے گم کردند، و آنکه ازیں سیاست سالم ماند بیت،

برآں گونه بیکار شد دست و پایش
که بے دست و پا زاد، گوئی ز مادر

ذکر خوں ریختنِ سحر گرانِ خوں خوار
کز گلو ریخت بروں خوں که زلب کرد بکار

نسبت سحر آدمی خوراں

سحرۂ خون آشام یعنی، که گفتاران آدمی خوار، که در گوشت و پوست اولاد و اطفال مردمان دندان بے خرد تیز می کردند، و سیل خوں فرو می بُردند و گوارشان می آمد۔ و از ناگوارای آب ہم ایشاں را فرود در خاک شان تا حلق فرو می بردند؛ و مرمر دماتر ابر کاسه سر ایشاں سنگ انداز میکردند، و سزا بهائی خون که بخورده بودند از سر ایشاں فرو می آید نظم،

ہمی شدند خراب اندراں دمِ سکرات
بلے خورندۂ آں مے چنیں خراب شود

ذکرِ خون ریختنِ اہلِ اباحت بہ سزا
کہ سزاءِ عمل آں طایفہ را داد جزا

نسبت زاباحت وسیاست

باز از آنجاکہ کمال دیں داری ایں معین شریعت جملگی اصحاب اباحت را احضار فرمود، ومتفحصان صادق را بر ایشاں گماشت تا ہر یک را پیش جستند، وبزمے تفتیش کردند۔ از کیفیت آں آلودگان بے حیا چناں روشن گشت، کہ مادر از پسر شیر فرود آوردہ بود، وخال روئے خواہر زادہ را سیہ گردانیدہ، وپدر دختر را عروس کردہ، ومیان خواہر وبرادر نیز حیری نہ اد۔ بر سر ہمہ از سین سیاست ارّہ راند، بحدی کہ مرداں را اگر ذکر خود دمنی از سر ہیبت بتیت می گشت؛ وزناں اگر در تن شیر می داشتند، کہ ازاں تن شیر باخوں بہم بروں می آمد۔ وارّہ باچنداں آہنی دلے وخندۂ بسیار بر سر ایشاں خوں میگریست آنکہ دوگان بضرب پنہانی یکے شدہ بودند، آشکارا بزخم ارّہ یگان دوگان می شدند

بیت

واں نفس کہ گشتہ بود باغیرے وصل
از نفس خودش نیز جدائی افتاد

ذکر ارزانی نرخ غلّہ
کہ بیک دانگ گراں شد پلّہ

نسبت فصلہا و غلّہ و نرخ

باز از بس کہ آں غیث رحمت را در منصب آسایش عام و طراوت و نضارت احوال خواص و عوام، رعایت ہر چہ تمام ترست، نرخ حبوب کہ منفعت عام شہرے و روستائی است، در اّیامے ارزاں داشت، کہ از کف ابر مثل قطرہ نمی چکید۔ و ہر بار کہ غمام را آب در میان نماندہ، و مردمان را غم روئے داد، ببرکت توسعتے کہ از انبار خاص در حق کافہ برایا ارزانی داشت۔ ابرہا را نیز از امساک خویش حیا گرفت، و بمری آں کف دریا بار در باریدن آمد۔ بارہا برائے این مری برق بر سحاب تر دامن بآواز بلند خندہ ہا کردہ است، و برزمین افتادہ۔ زیرا کہ برق را روشن است کہ ابر گاہے بارد و گاہے نبارد۔ و چوں ببارد، باران او آب باشد نہ زر۔ اورا با پادشاہ دریا بخش ما چہ نسبت، کہ ہموارہ بارد و باران او زر باشد نہ آب۔ شعر،

کَیفَ یُحَاذِیكَ بِالنَّدیٰ عَیْنٌ
جُودُكَ عَیْنٌ وَجُودُہٗ مَاءٌ

داستانِ اساس دار العدل
کز پی خلق باز شد در فضل

نسبت بند کشاد است بہ بیں

باز دار العدل کشادہ تر از پیشانی راست کاران بنا فرمودہ، و جملگی حوائج ما یحتاج خلائق بداں بر بست، و ہر قماش و رختے کہ کشاد کار مردم بداں بر بستہ است، فرمان داد کہ از اطراف بہ بندند و جز آنجا نہ کشایند۔ چنانکہ آں کشاد را بربستی نباشد۔ نظم

ہر کسے کان کشادہ بر بندد
بند بندش بہ تیغ ہم کشایند

ذکر رخت سرائے عدل و قماش
مایۂ کار منعم و اوباش

نسبت جامۂ و لباس نگر

شامل جنس ملبوسات، از کرپاس تا حریر، کہ برہنگی عور بداں پوشیدہ ماند؛ واز بہاری تا گل باقلی، کہ در تابستان و زمستان بکار آید؛ واز شعر تا کلیم، کہ میان ہر دو موئے بہ موئے فرقہا بسیار است؛ واز جز تا خز، کہ نقش ہر دو با یکدیگر باز میخواند؛ واز دیوگیری تا مہا دیونگری، ع کہ ہم دام جانست وہم دام تن۔ شعر

صَیدُ الجَانِ بِہٖ فِی شَکٍّ   بَل بِہٖ قَیدُ قَلبِ الحُورِ

ذکر ہر میوہ و حوائج خوان
کز سخن شرح کردنش نتوان

نسبت میوہ پختہ و شیریں

واز جنس تفکّہ ہر میوہ گزیدہ، کہ بر طبق زمین برآید، کہ اگر در تفریع آں پردازم سخن منشعب گردد۔ واز اصل باز مانم، و دیگر حوائج لابدی مردمان در خورد کام خواص و عام ہمہ را در دارالعدل مذکورہ از عدل خاص مہیّا گردانید، تا ہر کس در شور و شیون ہر چہ بہتر و بایستہ تر بانصاف می ستاند، مصرع، انصاف میدہی بہ بہی جود شاہ را۔

(۴)

ذکر بنیاد خیر کیس بانی
کرد بہر رضائے ربّانی

از عمارت برآمد این نسبت

باز آنجا که در عمارت دین و دنیا میان او و خدائے رازلیست، در اقامت خیرات بنا یادے نہاد، که سپہر در روے شید اگردد۔ وآغاز این بنیت بہ نیت خالص از مسجد جامع حضرت کرد۔ وفرمان داد که سہ مقصورہ قدیم راچہارم بعبد احمد و دچنان مرتفع گردانند که سپہر چہارم دوم سبیت معمورش خوانند۔ بفرمان اعلیٰ در روز از گردوں سنگ بہم آوردند، واز زمین رنگ برماہ می بردند، وبر لوح سنگ آیات قرآن چناں نقش کردند که بر موم نقش نتواں لبست۔ وبدرجہ بالا رسانیدند، که پنداری کلام اللہ برآسمان خواہد رفت۔ بازجانب دیگر نبوعے فرود آوردند، که نمودارش بانزول قرآن بازخواند، تا از ارتفاع این کتاب بہ میان زمین وآسمان نقارسے پیدا آمد، که ہرگز فردنہ شنید۔ چوں این عمارت اشرف بالا وفرش فرود، از فرود تا بالا، تمام گشت، مساجد دیگر در شہر باستحکامے بنا فرمود، که چوں در زلزلہ قیامت نہ بام ہزار چشمہ فلک بیفتند، گوشہ ابروئے ہیچ محرابے خم نگردد؛ ومساجد کہن که دیوارہاش راکع وساجد گشتہ بود، وسقف را وقت قعدہ اخیرہ شدہ، ستونہاش راچناں درقیام آوردند، که قواعد الصلوٰۃ عماد الدین

در روے از سر اقامت یافت، و ارکان اربعہ برسان ابنیہ خمسۂ مسلمانی ممہد و موید گشت ؛ و درون و بیرون آنرا بگچ نورانی تنویرے دادند کہ از نورہائے سپیدۂ آں، ع ، گونہ گنبد کبود بگشت ،

ذکر فراخ کردن جامع بہشت وار
پس از پی منارہ بنا کردن استوار

نسبت اینجا زمسجد است و منارہ

چوں بتوفیق ربانی بُنیان مختل مساجد را تجدیدے بہ محل بجائے آوردتا مانند کعبہ محترم از خرابی ایمن گشتند، علو ہمتش برآں داشت، کہ منارہ بلند جامع را کہ یگانۂ دہر است ، دوگانہ گرداند ؛ و گنبد سپہر را بداں عمارت عالی شرفے ارزانی دارد، کہ ازاں بالاتر نتواند بود۔ نخست فرماں داد کہ صحن مسجد را ساحتی ہر چہ فراخ تر داخل کنند، تا جماعت اسلام را کہ از فرحت توفیق در جہاں نمے گنجد، وسعۂ جہان در جہان پدید آید۔ و دور منارہ بجہت تقویت عمارت تضعیف اوّل گیرند، تا کلاہش بداں نسبت سر فرازی کند، و کلاہ منارہ قدیم قبۂ کمر جدید نماید۔ بیک اشارت والا بجلگی گرد نہار سیارہ کہ دکان گاو فلک در زیر داشتند، بکار آمدند۔ و مشتری بخریدن سنگ و آہن بازار گرم کرد۔ و مہ براندن ثور شرف نمود ۔ ارے،

جائے کہ عمارت بیت اللہ بود، کواکب کیستند کہ سنگ بر سر نگشند داگر ایشاں از مقام خود فرود نیایند، نظم

بدود خود منارہ تا آں جا
بدہد سنگ بر سر ایشاں

طالبان سنگ از بے سنگی در اطراف شتافتند۔ بعضے چنگ در دامن کوہ زدند، و از بس کہ در تحصیل سنگ عشقے تمام داشتند، عاشق وار دامن کوہ را چاک چاک کردند۔ و بعضے در قلع بنیاد ہائے کفر از پولاد تیز تر بودند۔ آہن ہائے تیز کردہ روئے جاد بہ صنم خانہائے ایان آوردند، و باز دہائے را آہنیں را در شکستن سنگ تیز روے ہر چہ قوی تر دادند۔ ہر جا کہ بتخانہ در تعبدیت کمر تعظیم بستہ بود، از بان متین بہ بحث محکم اساس کفر را از دل او برمیکندند تا در حال آں بتخانہ سجدہ شکر بجائے می آورد۔ وتختہ سنگ ہائے کہ از معلم ملکوت رقم شقاوت قدیم داشت، چوں قلم تقدیر رفتہ بود، کہ آں ہمہ تختہا بہ ہدیہ اِنَّمَا یَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰہِ تحریر یابند، حرف معمول را بدرونہ صلب در پذیرفتند، و در کنار زمیں می غلطیدند۔ پولاد کلند بعکس خاصیت منغناطیس شدہ، سنگہا را سوئے خویش میکشید، و بارکشاں آہنیں اندام نیز ربودہ سنگ شدہ سنگ می ربودند از بسکہ ہا، صد فرسنگ تا فرسنگ مسجد لشپت سنگین بارکشاں گراں بار سنگ بود۔ بگردون سنگ میکشیدند، کہ گردوں نکشد۔ و دریں کوہان ستور کوہے حمل میکردند، کہ کوہ تحمل نکند، شعر

لَوْلَا المُهَیْمِنُ کُلَّ حَامِلَةٍ
کَانَ التَّحَمُّلُ فِیْ اِنْعَامِ مَفْقُوْدٍ

سنگ تراشان ہند، کہ در صنعت خارا، فرہاد را بے سنگ گردانند، تیشہ برداشتہ روئے خارا را بلطافتے ابلیس بیکرزند۔ اگر وہم بروے بگذرد، بلغزد۔ ومعماران دہلی کہ نعمان منذر را در ترتیب عمارت سنگ پندارند، ہنر را دست افراز عمل خود ساختہ، سنگ را باسنگ بہنجارے می پیوستند، کہ اندیشہ ہیچ رازے دراں درزہا، نہانی درنگنجد۔ تا در و دیوار مسجد از تیمّم خاک بتوضی ابر پیوست۔ واسال تاریخ در عمارت نبشتہ شد، مصرع،

سال یعنی ہفصد است و یازدہ

عمارت آں مقام کریم بدیں حد رسیدہ بود، کہ بالا رفت بنا، عمر موفق از بنیاد منارہ استوارتر می باید۔ تا بنیاد منارہ کہ از زمین بالا آمدہ است بر آسمان بالارود۔ وآب وگل بندہ را نیز اگر دریں منظر شکست چند گاہ بستگی باشد، باشد کہ کتابہ ایں منارہ را بشرف تمام مطالعہ کند و دعاء بانی خیر بخواند، نظم

دگر نظارہ من تا نہایتش نرسد
بسا کسانکہ رسند و نگہ کنند و روند،

کیفیت عمارت حصن حصین شہر کا دید پدید سدّ سکندر دگر بدھر

نسبت ز عمارت حصار است

حصار دہلی کہ نائب کعبۂ معظم است اعمرہا برعمارت او برآمدہ بود، واز دورمدام ثنہ شیشہ خراب تر ازاں شدہ، کہ خرابات در نوبت ہمایوں برطریق مستان خراب و درمحل وغیرمحل فروتنی می نمود؛ ونمی توانست کہ بانگ خود باشد گہے پیش خسان شارع روئے برزمین می آورد، وگاہ سوئے خندق سفلہ سلامہا عوج میکرد؛ وکنگرہائے او، کہ بزیر دنداں آں عمامہ برزمین افتادے از تواضع ناپسندیدہ، کلہ برزمین می زدند۔ چوں نوبت اساس مملکت خدایگانی علائی شد، ع، کہ تابنیاد عالم باد باقی،

ہست ایں جانیز نسبت از عمارت

فرمان داد کہ از خزائنہ معمورہ اہم سنگ خاک وخشت زر برکشیدند، و در وجہ عمارت نہادند تا معماران دانا دست بکار بردند، و دست بہست حصارے دیگر قائم مقام آں اقامت کردند، کہ ساعد برجش باصابع کنگرہ باکف خضیب ثریا پنجہ کرد؛ وبازوئے باقوتش مریخ زیردست را زیربغل فرومالید؛ وبالابلندش آسمان فیروزہ راکمر فیروزی خویش ساخت بشرط باشد کہ عمارت نوراخوں دہند، چندیں ہزار مغل بزریشش رابرسرش قربان کردند۔ چوں ایں عمارت کہ عامرش رافرخ دہ بسیار باد، تمام گشت، موسس کائنات حفظ خود درابحر است آں نصب

فرمود نظم،

کے دزد و فتنہ راہ برد در میانِ او
جائے کہ کردگار بود پاسبانِ او

ذکرِ عمارات قلاع دگر
کز کرمِ شہ بہ فلک بُرد سر

نسبت است از عمارت اینجا ہم

چوں عمار دار العلائی محمّدی از عمارت معمورۂ حضرت ما جور گشت، در تمامی عرصۂ ممالک اشارت فرمود: ہر حصار و قلعہ کہ از ہواہائے بشکال تری در مزاجش راہے یافتہ بود، و در بند غنودن و خفتن شدہ، و رخنہاش بعاذۂ دہن باز کردہ، و دندانہائے بروں دادہ، و از گریہ باراں گلہائے زعفران رنگ فرو دیدہ، و دیوارہایش بجنبیدہ، و بقفا افتادہ، و در گوشہا آں زندان ماران ضحاک حلقہ کردہ، و بازوہائے قلعہ موشک جائے ساختہ، عمارتے کردند، کہ بجائے رخنہائے مار وکژدم، بُرجہا برآمد بُرج عقرب ثابت تر، ع،

بُرج سرکشش تا بقوس و تا حدّ جوزا کمر

ذکر تجدید عمارت بدہ و خِطۂ دشہر کہ پر از غلغلِ تسبیح و اذان شدہمہ دہر

اینک این نیز از عمارت نسبت است

و ہر جامعے کہ پراگندگی درو ئی راہ یافتہ بود، و بعضے را طاق چوں محراب تربت مصلّا بر زمین لیست شدہ، و بعضے دیوارہا از مرمّت و پیوند بسیار سجّادہ خستگی گشتہ؛ و بعضے را با دخاکسار از خاک بیز ہر روز تیمم دادہ؛ و بعضے را لبعد از غسل باران تیر و ستون مثلی و ستند گشتہ: سیم چوں آب ریختند، و ہمہ را تجدید می کردند شعر

تا قاعدۂ نماز قائم گردد
و آنگاہ دعائے بانی خیر کنند

ماجرائے حوض سلطان کان زلالِ جاں صفاست
دارد از محلول آب خضر انقطاعِ حیات

نسبت حوض لطیف و تربین

چوں حوض سلطان، کہ بہ اسم شمسی چوں چشمہ آفتاب تا صبح قیامت روشن خواہد بود، و ہر روز آفتاب او را آئینۂ روئے خویش می ساخت، و او کل العکس صورت حال شمس خود را توجیہ میکرد- اگرچہ آفتاب برو تافتہ می شد، اما برائے تعظیم شمس فرو رفتہ، اندک اندک آب فرو میخورد- و آفتاب ہر بار بزبان شعاع از سر تلفتی می گفت، کہ اِنْ اَصْبَحَ مَآؤُکُمْ غَوْرًا فَمَنْ یَّاْتِیْکُمْ بِمَآءٍ مَّعِیْنٍ

و حوض از گرمی ہائے او بر خود خشک می شد۔ امساں خود با شتعال سخون فلک متحرک یکبار کہ بروئے گرم شد، و بے آبش کرد، چنانکہ درونہ حوض ازیں بے آبی بترقید و پارہ پارہ گشت۔ با دشاہ روئے زمین علی رُغم خسرو سیّارات فرمان داد: کہ دروں او را از گلہائے پاک کردند، و غبار ہائے تو بر تو لبستہ را بیرون بردند چوں در خشک کردن حوض اشتعال آفتاب از فلک بود، بمجازات فلک گنبد بنا کردند، کہ آفتاب را از دیدن او دوران آورد، و ہم براں گنبد فرود افتد۔ ہنوز در اُفتادن بود کہ باران در رسید و محکم بگرفت، و حوض صافی دل را با چندان بے آبی کہ از آفتاب کشیدہ بود، چشمہا پُر آب شد۔ زہے رقت ایں حوض کہ بر مہر آسمان لُطف خود ظاہر گردانیدہ۔ آرے، رسم بزرگی ہمیں باشد۔ فی الحال آب در شہر شیریں شدہ بود، و شور از چاہ ہائے درونی برآمدہ۔ اگرچہ از رحمت آسمانی یکبارانے نزول یافت، اما درونۂ حوض اثر خشکی بیش ازاں داشت، کہ بیک شربت مرطوب گردد، شعر

ہر آبے کہ باراں فرو ریخت پاک
فرو رفت چوں گنج قاروں بہ خاک

بین نسبت ز قصۂ موسیٰؑ

شک نیست کہ شہر دہلی مصر یست، کہ نیل و فرات آب سقایان او مہیّا داشتن توانند۔

از تنگی آب خلق را خونابهٔ قوم موسیٰ روئے نمود۔ بادشاہے کہ شمشیر نیلگوں او فراعنہ کفر را در آب نیل فرو برد، بلکہ نیل تیغ را در خون زرد تبایان یہودی مزاج غرق گردانید۔ ازیں عطش عام چوں الہے بود خشک آورد۔ اما کلیم وار ید بیضا باستسقا برداشت۔ درحال برہان وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ بر مشتے خاک بے آب سایۂ انداخت، وہم تیشہ معول بردست کاوندان حوض عصائے موسیٰ گشت، و در چہار جانب چوترہ حوض دوگان سہ گاہ زہاب پیدا آمد۔ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ برسر چند روز آب تا گلوگاہ چوترہ برسید۔ چوں با چوترہ بعد از دیرش ملاقات شدہ بود، بصفا و مصافات تمامش معانقہ کرد، چنانکہ محیط ربع مسکون را۔ تابندہ خسروین بیت تر در صفت گنبد حوض و حوض از عین طبع بیرون ریخت شعر

ترى جنبدا بين حوض كماء
حباب على مسطح بحر بدا

در گنبد و چوترہ است نسبت

نوت المرابع بين الحوض جنبل
كنصف بيضة العنقاء على الجبل

هم در تعریف گنبد گفته شد

بین گنبد حوض کش به تشبیه صواب
شد نیمه از بیضهٔ سیمرغ خطاب
گنبد زیر و خیال گنبد در حوض
یک بیضه برون نیمی و نیمی در آب

بازگشتن از بیانِ رسم گیتی داشتن
سوئے عالمگیری و طرز علم افراشتن

(۵)

اینک این نسبت بلاد و قلاع

چون قواعد و آئین ابنیه خیرات که در ایام این بانی مبانی احسان و مبرات عمّر الحیّ بنیان عمرہٗ ابداً اساس یافته است و می یابد، بیش از انست که قبضهٔ قلم در رباط سواد و جز تحریر تواند گنجانیدن؛ پس از چنداں ماثر جهانبانی هرچند خانهٔ سخن که بالا رفت بنا بر قصور طبع انحصار افتاد بعد ازیں کلید زباں را که بدندان خرد مشرفست، در بجنبش آرم، و بفتح باب آسمانی ابواب فتوح این جهاں کشائے باز کشایم۔ و چند مقامه گفتار در صفت کشورگیری و قلعه کشائی این سکندر عهد اساس نهم، و گنجهائے که در بنیاد آب و گل بنده مدفونست، به بحث درونی بیروں کشم، نظم،

و آنگاه دریں صحن نثار هر فتح
زیر قدم قلم کشم ریختنی

فتح اوّل که ظفر یافت سپاه منصور
بر بلا عین کذر در حد جارن منجور

اینک این نسبت غزاو جہاد

کیفیت فتح یافتن گر از اں لشکر منصور کرّت اوّل بر کدر لعین در نوبت ایں سلطان سنجر نوبتے، نصر اللہ اعلامہ، در زمین جارن منجور انیست۔ کہ چوں تاتار موئے شگاف بالشکر مانند طوفان عذاب از طرف کوہ جودی بر حکم جبارت قدیم سوئے آب بیاہ و جیلم و ستلد گذر کرد، و موج آں دوزخیاں آتش درنی لبست تلوار ہا گہو کہر برد، بر اں گونہ کہ تا حوالی شہر روشن شد۔ و خرابی در عمارت قصور انداخت۔ آوازہ جہاں بلند بر آمد کہ ع،

خبر بحضرت شاہنشہ جہاں برسید

نسبت دست بازوست اینجا

الغخان مرحوم را کہ عضد السلطنت بود با تمامی دست راست لشکر و عظام صاحب قوت و عصبہ مساعدہم دست گردانید، و بہ تیغ زدن جہادنامزد کرد،

نظم

کہ تا ہمچناں بشت بستہ بقوت
روند و نمایند دشتے بکافر

نسبت اسلحہ است ایں بنگر

خان ارش کمان، چوں تیر خویش می شتافت، و دو منزل را یکے میکرد، تا حد

جاآن منجور بہ نشان گاہ غزا پیوست : چونکہ مسافت درمیان بیش از تیر پرتابی نماند۔ آن روز روزے بود کہ بعد از روز تیر آید، و در آخر ماہ رویت نماید، و ماہ ربیع الآخر دہرہ برآوردہ و مران گبران بیفگندہ، و در شمار سال تیر بازی شدہ، و دو سہ مغل شکار کردہ، یعنی کہ پنج شنبہ واز آخرین ربیع، دو روز و بیست و ششصد و ہفت و نود شدہ دریں شدہ تاریخ الف خان اسلام بر سر کفرہ در رسید، و سوئے ذو النیرنان غزا اشارت راند کہ علمہائے ظفر بر پشت ببستند و بجہت ابر و روئے بآب ستند برآوردہ، و بے منت کشتی شعر،

گز شتند ازاں آب پیاک زناں
براں گونہ کز پیل کشتی برآب

نسبت جنگ و شش بین اینجا

مغل ازلب آب سخن چنداں دلیری میکرد، کہ جنود منصورہ از کنارۂ آب گزر کردہ بود حالے کہ موج لشکر اسلام درمیان آب رسید، ایشاں کنارہ کردند و تاب آتش شمشیر نیاوردند۔ گرما گرم روئے بتافتند۔ اگرچہ بعدد مور و ملخ بودند، چوں صف مور پائمال سواران می شدند میخواستند کہ زیر زمیں فرو روند۔ آب شمشیر بر شط رود بطریق رواں گشتہ، کہ خون بر روئے آب مانند شمر خاب سید وید۔ بہادران نے کہ بہ تیر چکلی موئے مژہ بشگافتندے کہ چشم نزدندے، در چشم زدنی بعضے را بزخم تیر

دیدهٔ سنگین چوں جرغ الماس سفته شده بود، و بعضے را پیکان پولاد در پردهٔ دل آہنین برساں کلید در قفل معرفت درآواز میداد، شعر،

بسینه که زلبس زنگ قفل او نکشاید
کشادنی دل او جز بدیں کلید نشاید

الغرض از دست شہر یاران تا در دست سہمناک مغل بقدر بست ہزار، ع

در ماتم خویش بر زمین خفت

واز تمن کدر لعین یک فوج بزرگ، که از زخم گرز و عمود و شمشیری خورد گشته بودند، و بعضے را که استخواں آرد شده بود، توشهٔ آں جہان بر داشتند۔ و بعضے را که از باد ہیبت جان پیش ازاں پرید، و ایشاں زندگانی کالبدے مانده، اول سر ایشاں جدا افتاد، و بعد ازاں سر ہمه بطریق سرگم بیرون شدند۔ ما بقی اغلبی اسیر سلسله خُذُوهُ فَغُلُّوهُ گشتند۔ طوق آہنین که مشتاق آں گردنہا بود بتواضع تمام شاں معانقه بغل میکرد، و گوشمال سخت میداد۔ و در گوشہائے بہادران، شعر

نَادَا سَلَاسِلِہِمْ بِصَوْتٍ اَرْفَعُ
هٰذَا جَزَاءُ مُعَانِدِ الْاِسْلَامِ

نسبت رزم و بزم بین این جا

چوں صحن میدان مصاف را از روئے خون آلوده تتار پر از ہزاران ہزار

طاس شراب کردند، وشگالان دشت را برلب آب عشرت میسفرمودند، و شیرگیر گردانیدند، بہ میمونی ومبارکی عساکر خلیفہ عصر را، جَعَلَ دَوْرَہٗ مُدَّامًا فِیْ قَوَارِیْرِ السَّمَاءِ، بمطابعت کمیت الغخان از ریختن خون میشوم مردار خواران قید و، کہ ہم ترک ستے اند وہم بقے، اتفاق مراجعت شد عنان مغفور سَقَاہُ اللہُ شَرَابًا طَھُوْرًا، اوّل شادی ایں فتح بزرگ بہ مجلس نشاط بہ نشست، واز زر و جواہر بر حریفان رزم و بزم سنگ انداز کرد۔ بعد ازاں مست جام راحت بر عزم زمیں بوس مجلس اعلیٰ رکاب گراں گردانیدند، وطبقہ اسارا را، کہ نقل دندان پیلان مست بودہ اند، در جرعہ گاہ قصاص آورد۔ شاہ کیخسرو غلام خود را نمودار ایں فتح را پیش ازاں در جام گیتی نمائے رائے روشن دیدہ بود۔ چوں خیال ضمیر در ساغر مراد معائنہ کردہ، حالے بشربت، لَئِنْ شَکَرْتُمْ، زبان را بکام رسانیدہ، امیدوار کاس لبالب لَاَزِیْدَنَّکُمْ شد۔ بعد ازاں کہ نقطہ از شکر باقی نگذاشت، مشغول شکر گشت و با خانان میمنہ ومیسرہ جشن عشرت فرمود۔ وبخشش فرمود، کہ عامۂ شہری ولشکری از محنت وعسرت، نعوذ باللہ منہا، چناں خلاص یافتند، کہ شعر،

اِنَّ طَلَبَ لِسَائِلٍ مِّنْ عَامِلٍ

قَطْرَۃُ مَاءٍ وَجَدَ الْبَحْرَ قَفًا

نمودار فتح دگر بر مغل
علی بیگ و ترتاق بستن مغل
از غزا و جهاد نسبت بین

کیفیت فتح یافتن جنود اسلام کرّت دیگر بر حشر انبوه مغل این است: که چون علی بیگ و ترتاق و ترغی از حد ترکستان تا آب سند تیغ زنان قطع مسافت کردند، و از رود جیلم مانند تیر زین سوئے گوشتند، ترغی سر اصلع خود را بر سر نیزهٔ شجاعان اسلام طاس پرچم میدید، و یک و دو بار از صدمت شمشیر غازیان بحیله جسته بود۔ اگرچه دل آهنین داشت، اما پیش سندان شگافان جهاد دل نتوانست نهاد۔ سهم پیلک زنان غزا در دل گزرانید، و هم از عقب خله کرد۔ اما علی بیگ و ترتاق را چون هیچ گاه دریں ولایت گذرے نبود، تیغ محرابی مومنان را تیغ خطیب تصور کردند، و در دیارے که اگر کسے با هزار سر در آید، یک سر باز نبرد، یک سره در آمدند۔ بقدر پنجاه هزار سوار شکار انداز سهمگیں، چنانکه از باد آن لشکر کوه لرزاں گشت، و ساکنان کوه پایه را بلندی در دامن اقامت نماند، همه از صدمه تند آن خاکساران بر پریدند، و در گذاری گنگ افتادند۔ بارقه صولت ایشاں تا بد انجا نیز در گرفت، و دود از قصبات هندوستان بر آورد۔ و خلق خانه سوخته سر و پا آتش گرفته خود را در آبها دور ها می افگندند، تا ازاں حدود ذی سر خبر بدرگاه جهاں پناه رسید۔

بندہ خاص آخر بیگ میسرہ ملک مانک با سی ہزار سوار قادر دست نامزد شد، کہ کشش دراز کند، و سہمی بران نشانۂ لعنت زند، کہ رخنۂ بزرگ در کار ایشان راہ یابد۔ سپاہ منصور در راہے کہ از روز بیکاراں دراز تر بود، شتابان تر از عمر مشغولاں رواں شدند۔ و چوں اجل بر سر آں کشتنان در رسید، روزے بود کہ ماہے گو بہم واز جماد الآخر دو ہفتہ بے کم گزشتہ، و در تاریخ سال معلوم شد کہ پائے علی بیگ در سلسلہ افتد و سر و پائے ترتاق نیز ہمانجا گرفتار آید، نظم،

یعنی کہ پنجشنبہ و از آخریں جمادی

دہ روز رفتہ و دو در سال پنج و ہفصد

القصہ بمجرد دیدن گرد لشکر اسلام خاکساراں مغل چوں ذرات گرد زیر و زبر شدن گرفتند، و باچنداں گراں جانی کہ بودہ اند، جان شان بپرید و دل سنگیں ہم بر جا نماند، کہ لنگر حال ایشاں شدے زہرتاں فوج پشہ کہ مقابل صرصر شود، ہرچند پائے بیشتر می افگندند، پس تر می افتاد، و منادی اجل آواز شان میداد، کہ لَنْ یَّنْفَعَکُمُ الْفِرَارُ اِنْ فَرَرْتُمْ مِّنَ الْمَوْتِ اَوِ الْقَتْلِ ۔ چاروناچار چوں آتشے در ایشاں نماندہ بود، یک حملۂ خام آوردند، و لشکر سکندر ثانی، کہ سدّ آہن تواں گفت، از انہا نہ بود کہ خم خورد۔ یاجوج فعلان را پیش انداخت پس مستظہر بامداد، وَاَنْزَلَ جُنُوْدًا لَّمْ تَرَوْهَا ، تیغ آبدار رواں شد و رویہائے آتش رنگ بر زمین افتادن گرفت۔ شمشیر زنان اسلام گوئی کہ

برآب رواں گوئے آتشیں می باختند۔ دراں سرانداز ی علی بیگ وترتاق، کہ سران لشکر بودند، چوں دیدند کہ آفتاب شمشیر برسرآمد، وایشاں را وقت زوال نزدیک شد، وچہرہاء ایشاں ازتف آں خورشید جہانگیر سیاہ گشت، خودرا درسایۂ عَلَم اسلام انداختند، وگفتند کہ شعاع تیغ درماچناں آتش زدہ است، کہ تا بالسایۂ خدا نرسیم، آسودہ نگردیم نظم،

کانکس کہ گشتہ تافتہ از تاب حادثات
آسایشش مجوی بجز از سایۂ خدا

اینک ہست نسبت شطرنج

بساط معرکہ از استخوانہا مغل پیل تن نطع شطرنج گشتہ بود۔ رُخ ہریک از زخم تیغ دو نیم شدہ واز کوب گرز اندامہا خریطۂ شطرنج گشتہ، وکشتگان مانند مہرۂ مضروب چپ وراست فرو غلطیدہ؛ واسپانے کہ خانہ خانہ می نشستند، بعضے زخم خوردہ افتادہ بودند، وبعضے گرفتار آمدہ۔ وسوارانی کہ برسان پیادہ پس نخزیدندے پیادہ می شدند وپیش می دویدند، وفرزین می گشتند، یعنی سربرزمین می نہادند، وعلی بیگ وترتاق کہ دوشہ شطرنج بودند، از استخواں کلاں ملک آخربیگ برسرایشاں حریفے درشت افتادہ بود؛ وہر دورا درمعرض مات انداختہ، ومی خواست کہ سوئے شاہ راستیں راند، تا اگر شہ خواہد نظم،

اگر او جاں بہ بخشد و گرنہ
ہر دو راپیل مال فرمائد

نسبت از نرد نگہ کن ایں جا

چوں ہمگی سپاہ کفرہ را، کہ ملعب شیطان بود، لبستہ پیش تخت آوردند، آں ہر دو بازندہ کہ دعوائے حریفے می کردند، کعبتیں دیدہ برلباط خدمت غلطانیدند، و برائے بُردن جان خویش، جوانمردی شاہ را شفیع آوردند۔ درباب آن ہمہ شُرخ سپیدان دورنگ اشارت چناں رفت، کہ بعضے را مردار کردند، و بعضے را درخانہ بربستند۔ و آں ہر دو مہرہ مضروب را کہ معلق ماندہ بودند، درخانہ فرود آوردند و کشادشان دادند، تا از ششدرہ مردار شدن خلاص یافتند۔ ناگاہ از گردش کعبتیں قلب فلک یکے را ازاں دو بے آنکہ ضربہ بدو رسد، دست روزگار مہرہ برچید، و دوم یکتا ماند، نظم

منصوبۂ لعب او چناں راست افتاد
کوجان عزیز برد بازی بازی

شرحِ فتح دگر و قتل تمنہائے مُغل
و اں بحلق کپک سگ صفت افگندن غل

نسبت ایں جا زبہار است و خزاں

کیفیت فتح دیگر اینست، کہ چوں سپاہ غبار انگیز کافر اَبَادَهُمُ اللّٰه، در آخر دئے ماہ باد غرور در بروت افگندہ سوئے روضۂ ہندوستان، کہ فردوس ترین ولایات او بہار است، برسان صرصر خزاں تندی آہنگ نمود، و گرد از اقصاء زمین تندبر آورد۔ ساکنان آں جانب مانند برگ دربرگ ریز بگریختن و ریخت ریختن آمدند۔ آں صرصر فتنہ چوں قوت آں نداشت، کہ در خاک کہرام و سامانہ گردے بر آرد، جانب بیابانہائے ناگو روئے در صحرا نہاد، و بادیہ نشینان آں زمین را رفتن گرفت۔ چوں نتن آں مردار خوران و مردارے کہ گزیدہ آں سگان شدہ بود، بسیار شد، و گل خوشبوئے ناگور را، کہ از چندن سودہ حکایت می کند ہنتن گردانید۔ قاصدان باد سیر خبر آں بخیر بشکوے مشکبوے خسرو مظفر شمشیر رسانیدند۔ بادشاہ ابوالمظفر، کہ فوائح اخلاق او نافۂ آہوست رغم الانف آں گندہ دماغان از سفینۂ معنبر اسلام بر جنود غالیہ مصاف فرمان داد۔ کہ شہابان عنبر غبار را نوردراہ بر بہجی فرمانید، کہ ایں آوازہ نشر نگردد: نباید کہ تا بوئے گندہ بروت از ہیبت صندلی آلودہ کند، و سوئے مُشک بیدہاے خراساں فرار نماید۔ ملک طیب شمائل عِزّ الدولۃ والدین کافور سلطانی، تَعَطَّرَ الْمَجْلِسُ الْاَعْلٰی بِاَخْلَاقِهٖ، کہ بکار فرمائے حشم

محتشم نامزد گشته بود، شیران آهو سوار را چنان تعجیل روان کرد، که از مشک شام و کافور صبح فرق نمیکردند، تا بمقصد غزا بر طریق پلنگان در پے نخچیر بوئے کناں در رسیدند۔ حالے که در یزهٔ گرد مجاهدان پیراهن آں شب پویان در آمد، هر همه باشمام آں مشکیں شدند، شعر

وَمِسْوِ جَمِيعًا فِي قِتَامٍ بِنَحْرٍ
كَمَا جَعَلَ هَبَّتْ عَلَيْهِ رَوَائِحٌ

نسبت آب بیں رواں چوں آب

بر سر آب علی دآهن موجے از جیوش دریا جوش مسلمانان در رسید، و کپک لعین میان تیز آب تیغ افتاد، و دست و پا ر زدن گرفت۔ نزدیک بود که آب شمشیر از سرش بگزرد۔ مومنان رحیم دل از زمین ولیسار درد و یدند، و دست گیرش کردند، تا آں سگ آبی را بآبیان دیگر به درگاه دولت مآب اعلیٰ رسانند۔ چوں فوج کپک تمام، بعضے از قطرات پیکاں بر جائے سرد شدند، بعضے که از جوئے زندگانی هنوز آبے داشتند، باد قهر خدائی بر ایشاں وزید، و همه را مسلسل گردانید۔ لشکر دیگر از آں اقبال مدبر و مد ابیر تائی بو، که تشنهٔ خون مسلمانان واز خون خویش سیر آمده، در عقب می آمد۔ ناگاه سیلے از خون کفرهٔ مقتول سوئے ایشاں گزشت۔ و چوں آں سیل ایشاں را آشنا بود، همه یکبار

در غور آن فرود رفتند؛ وهم از خروش آن خون، که ببانگ بلند از تیز آب شمشیر
سخن می گفت، پے پے برون بردن، که ایشان را خونابه بزرگ بر سر آمد، دران
سیلاب تند هر چند پائے می افشردند جائے ایستادن نبود - درین میان مقدمه
لشکر اسلام، مانند ابر و باران، بر سر ایشان در رسید - جوشے در آن جیحونیان
افتاد - تنها همه از باران تیری گریخت، و دلها در ناودان پیکان می آویخت
هر طرفے فوجی چنانکه از دریا موجے، نظم

در که و غار همی رفت فرو پر شر و شور
همچو سیلے که نگو سار فتد در لر و لور

نگه کن نسبت اعضاء مردم

خبر بسر لشکر اسلام رسید که لشکر مغل را دو سر بود، که در ولایت بادشاه تاختند،
یکے اقبال دوم تائی بو - اکنون که میمنهٔ میمون سلطانی بر ایشان زد، دست و پائے
گم کردند، و آن هر دو سر مغل یک سر راه آب سند گرفته میگریزند - آنکه پائے خود
فراموش کرده بودند، درین حال از سر خود یاد نمی آرند - وقت آنست که شمشیر
اصحاب یمین سرهای ایشان را درست دپائے اندازد - در حال به فرمان سر لشکر
چیره دست قوی بازوان غزا دست در مشت تیغ بردند، و سوئے آن بیابان
بے پایان رکاب گران کرده، دست بدست بدلیشان در رسیدند - و دران

کشتنزار اجل سر میکشتند و گردن میدرودند۔ چنانکه آب تیغ جائے تا گلو می رفت، و جائے تا کمر می رسید۔ و سیل خون تا بہ بینی کذالک، نظم

ز تیغ غازیان شد سیل خوں تا بینی کافر
کہ ناید قطرۂ خونی ز بینی سیلابے

نسبت نگر از قیامت اینجا

چوں لشکر منصور، کہ کمر جہاد برائے نصرت دین مالک یوم الدین بستہ بود، در ساعت برہان لینصرن اللہ من ینصرہ معائنہ کرد۔ و رستخیزی از نہاد آں حشر بے شمار ملاعین بر آورد۔ پنداری قیامتے قایم شدہ بود، و موکلان مالک در رسیدند، و کشتگان سنگ دل کفرہ را برائے افروختن جحیمے، کہ وقودھا الناس والحجارہ، گرد می آوردند۔ دراں عرصہ عرصات چوں کافر بحساب را بدوزخ فرستادند، و یک حشروار دیگر بہ وکیلان عذاب تسلیم افتاد، تا بسلاسل و اغلال شان متقید کردہ، بموقف عرض رسانیدند سر زنجیر شان کرپک لعین کہ عقورے بود از کلاب جہنم از امرا ملتن جرتالی بوئے گرفتہ شد، و اقبال باو یار بود، کہ اصحاب شمال گریختند۔ دیگران ہر یکے یا در چاہ دوزخ افتادند، یا در رشتہ دوزخیاں اسیر گشتند۔ ملک ملک سیرت لشکر بہشتیاں را سوئے حضرت خلد بقائے خدایگانی، خلد اللہ ملکہ، باز گردانید۔ و ساعتہ فساعتہ

خبرے تازہ بجناب نائب مالک یوم الدین می فرستاد۔ و بہ تشریف جواب وصلہ خلعت مشرّف می گشت؛ تا بجناب جنات رفعت رسیدند۔ و حشر آوردہ را بعرض گاہ نشور رسانید، و پیلان کوہ جنبش بصدائے خویش آیت وَ اِذَا الجِبَالُ سُیِّرَت، برخواندند۔ بیشترے ازان پنبہ پشتان ابر روئے ہوامی پرانیدند ع

کَالعِہنِ المَنفُوشِ زبادِ محشر

اینک ایں نسبت عمارت بیں

ہیکل پیلاں، کہ عمارتے است محکم بر ستونہائے جنبان، چون از خراب کردن بنیت آں مخربان بلاد ماندہ گشت، فرمان بر ایں جملہ اصدار یافت، کہ از آب گل باقی ماندگان کلایہ کنگر حصار کنند۔ در حال بفرمان معمار ملک و دین نظم

شد از حصار تتاری و چینی آویزاں
چو زنگیان نگونسار از عمارتِ نو

نسبت نگر از کواکب اینجا

و از آمیزش قرونہ مغل درہر برجے قران زحل و مرّیخ معائنہ شد، و تاثیر آں قران نحسین ہم بجان آں مریخان سرایت کرد۔ و چوں جملگی بروج منزل مریخیاں و زحلیات گشت، ہنوز فلک زدہ چند باقی ماندہ۔ ایشاں را بہ تیغہا و چرخ رنگ

گردن زدند، واز ان سرہائے منحوس مُبرجے راسراسر تاراس فلک برکشیدند، چنانکہ مریخ حالے کہ آنرا بدید، سر نہاد نظم

یکراس بیش نیست بچندیں بروج چرخ
بیں صد ہزار راس بیک برج بر زمیں

(۶)

چو کردم ذکر فتحے چند راندن بر مغل خنجر
کنون گویم فتوح هند، واز گجرات گیرم سر

نگه کن نسبت دریا و باران

چوں بر شمشیر آبدار خدایگان بحر و بر آلایش خون کفرهٔ مغل بسیار شد، خواست که آن لوث متراکم را بدریائے محیط پاک بشوید۔ پس پیش از ایام بشکال، در سالے که ابر آب ریخته بود، و نم دورے با بها یافته، و روز از فرود رعد آوازه بر آورده کشتی هلال جمادی الاولی بجوئے آب رسیده باشد

یعنی چهار شنبه وز اوائل جماد بست
تاریخ سال ششصد و هشت و نود شده

دریں تاریخ خجسته عارض والا را فرمان فرمود، که لشکرے چوں ابر و باراں بر سمت معبر گجرات بخراب کردن تبخانه سومنات نامزد کنند۔ والفغان مرحوم را، سقاه الله من عین الغفرات، بر سر آن سر ابر دهائے فتح و فیروزی، چون ملکے که موکل ابر باشد، نصب گردانید۔ آں همه ابر ها بعزم فتح سوئے دریا رواں گشت، تا چنانکه بنیاد تبخانه در آب رسیده بود، ع

سر تبخانه هم به آب رسد

اینک این نسبت شہیے و عروس

چون جمعیت شاہ خدایگانی دران دیار شہر رسید، شمشیر شاہ راستین آں ولایت
چون عروس آراستہ را، کہ از جملگی شاہان ماندہ بود، بقوت تمام فتح فرمود۔
و خون ریزیہائے بے اندازہ کرد۔ و دران میزبانی جملگی وحش و طیر دشت را
باشہ بہ دمادم و اغذیہ سراسر صلائے عام ارزانی داشت، نظم،

تا دران شادی کہ ہندو جملہ قرباں گشتہ بود
وام و دد خورد ند تنبول وحی البستند دست

نسبت از دائرہ و مرکز بیں

پس ازانجا خان اعظم لشکر جانب دریائے محیط کشید، و پیرامن تبخانہ
سومنات، کہ مرکز طاعت ہندوانست، دائر لشکر را تدویر فرمود۔ و نیزہ خطی را
دران مرکز لبسرافرازی نصب کرد، کہ از نوک سنانش نزدیک بود کہ جیب فلک
پارہ گردد۔ و علم اسلام راست تا نہایت خط استوا ارتفاع داد۔ گرانی لشکر بغایتی
بود، کہ خط سوم در کرۂ زمین قوس گشت، و قوسہائے کہ از دونیمہ دائرہ لشکر میخاست،
ہمشش بے خطا از نقطۂ سویدا رگذر دیگر شست، نظم،

واں نقطہا دونیمہ ہمی شد زسہم است   مانند دائرہ کہ شود از خط سر دونیم

نسبت کعبه و خلیل نگر

پس بتخانه سومنات را سوئے کعبه معظم در سجود آوردند، و چوں خیال بتخانه سرنگوسار در دریا انداختند، گوئی که آں بتکده اوّل نماز کرد و بعد ازاں غسل وآں بتانرا، که درنیم راه بیت الخلیل خانه گیر شده بودند، وره زن گمراهان گشته، سنّت خلیل شکستن ایشاں درست کردند۔ مگر یک بت بزرگ ترین بتاں بود، باحرام حضرت خدایگانی فرستادند، تا هنود بت پرست را شکستگی آں الهه عاجز باز نمایند بو که باز کردند، گوئی زبان شیر شاهی تفسیر ایں آیت واضح میگردانید: که فَجَعَلَهُمْ جُذَاذًا إِلَّا كَبِيرًا لَّهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ

آں چناں دار کفری، که قبله گبران بود، مدینة الاسلام گشت۔ و بجائے پیشوایان براهمه پس روان ابراهیم پیشوا گشتند۔ و مومنان سیناں صلب هر جا که بت و بتخانه میدیدند، بصلابت تمام میشکستند، نظم،

تکبیر و شهادت از غزا هر سو بود؛
بت هم بشکستگی شهادت گو بود؛

نسبت مسجد و خطبه نگرید

درآں کفرستان کهن آوازه بانگ نماز چناں بلند برآمد، که در بغداد و مداین بشنیدند

وزمزمۂ خطبۂ علائی بجدی کشید، که غلغل، ع،

درقبۂ خلیل وچہ زمزم او فگند

نگہ کن نسبت دریا چو دریا

شهر نہر واله، که دران دیار دریائے دیگر است، وشهر کنبایت، که دریا بپاشستن آں سرفرازی می نماید، وشهرہائے دیگر ہم از نواحی آں ساحل؛ اگرچہ مدّ بحر بتشدید بدلیشاں میرسید، مع ہذا موج لشکر اسلام در شستن لوث کفر بدریا و التفات نہ نمود، وہم از طوفان خون آں ناپاکان خاک آں زمین راپاک گشت۔ اگرچہ خون پاک و پاک کننده نباشد، اما چوں آب شمشیر، که پاک کننده است، بران غلبہ قوی داشت، آن خون نیز حکم پاکی گرفتہ بود۔ المقصود نہ ازان خون بلکہ، نظم،

شد از شمشیر اسلام آں زمین پاک
چنانکہ از آفتابِ آسماں خاک

داستان فتح رنتنبھور کاندریک غزا
گشت از آتشان دار کفری دار اسلام در قضا

نسبت آفتاب و سیّارات

چوں چتر آسمان سائے ظل اللہ بر سر کوہ رنتنبھور سایہ کردہ، جہانگیر آفاق آفتاب وار بر سر بد روزان آں دیار از سرگرمی ایستادہ نمود، و روز عمر ایشاں را در حد زوال افگند۔ آں قلعہ شامخ را، کہ زبان کنگرش با زبانان زبان آوری میکرد، در دور دائرہ لشکر در آورد۔ ہندوان زحلی، کہ نسبت کیوانی دارند نحس کشی جنگ در ہر دہ برجے آتشے بر افروختند۔ و برج خاکی را آتشیں گردانیدند۔

نسبت نگر از عناصر ایں جا

ہر روز آتش آں دوزخیاں بر نور مسلمانانی حرارت زبان میکرد۔ چوں استعداد اطفاء آن مہیّا نگشتہ بود مسلمانان پاک عنصر آب خویش نگاہ میداشتند، و بہ کشتن آں نمی پرداختند۔ آخر لطایف خاک میکردند و پا شیب می بستند۔ دوختن خریطہ برائے خاک بداں۔ مالنست کہ گولی پادشاہ روئے زمین بجہت گرفتن قلعہ خاک را نیز خلعت میداد۔ فکیف آدمی را، نظم،

از چنیں شاہ ملک باد آباد

تا بود آب و خاک و آتش و باد

نسبت منجنیق بہ ایں جا

چوں پا شیب از بلندی بہ برج مغربی حصار پیوست، و مغربیہائے سلطانی از بیم سار ہا کوہ خرطوم بر آوردہ، و ہر کروہ برساں گرد کوہے سوئے آں قلعہ ملحد رواں گشت، و دل ہندواں افتادن گرفت۔ شعر

فمن ضربت الضحی حل انہ
من الشرق تھوا الی المغرب

نسبت اختران نگر ایں جا

نو مسلمانے چند از مغلان بد اختر، کہ روئے از آفتاب اسلام بر تافتہ بودند،
بداں زحلیان پیوستہ، و آن ہمہ مریخیان در برج آتشیں قوس گیر شدہ؛ اگرچہ در سہ برج آتش افروختہ بودند، و مثلثہ ناری دراں سمآء ذات البروج ثابت گشتہ؛ اما تیر در یک برج بوبال قوس گرفتار آمدہ بود، و سوئے آتش سیر می نمود، و محترق می گشت۔ از ماہ موقر رجب تا شہر معظم ذو القعدہ لشکر منصور زیر پائے قلعہ مذکورہ منزل داشت۔ آتش بلند بر سر برج دود از منظلہ آب چکاں ابر بر می آورد۔ و ہر روز نیک اختران اسلام در پایان پا شیب انجمن می شدند، و جنگ سلطانی پیش می بردند؛ و دلاوران بہرام صولت در چناں آتشے، کہ شیر سپہر از آں

رم خورد، سمندر وار در میرفتند، و پایگان معلق زن بیانگ سنے تیر بر آتش پائے میکوفتند، چنانکہ پرندہ را ازان کرۂ اثیر برتر یارائے پرواز نبود۔ شاہنیان بحری سپاہ ازان کرۂ آتش کہ تا اثیر دویدہ بود، ع،

گزشتن بران جانب امکاں نہ داشت

نسبت منجنیق اینجا ہم

باز عروسگان عرادہا ر درون حصار باپستانہائے سنگیں، کہ پالستہ جالہ ہنود بودہ اند، و در آخر شعبان آشکارا سنگ انداز میکردند، غضبانہاء سلطانی حسبتہ اللہ محتسب فساد الیشان شدہ، سنگ سار شان می گرد ع

ناچار سنگسار شود ہر کہ مفسد است

نسبت غلہ و باران بنگر

سنگ مغربہائے بیرونی، کہ بر ہوا میرفت، چنان برابر میزد کہ برق از وی جست و آنچنان سنگہا رگران بر سر حصاریان مانند ژالہ می بارید۔ ومیخوردند و سر دمیشدند، آرے علف شان نماندہ بود، سنگ میخوردند۔ کار عسرت درون حصار بجائے کشیدہ بود، کہ یکدانہ برنج بدو حبۂ زر میخریدند ونمی یافتند۔ واز آتش گرسنگی حبۃ القلب الیشاں در سینۂ سفالین بریان می شد، ومیخواستند، ع،

کانرا بگشند و زیر دنداں گیرند

شعر

تحملت البرایا کل کرب
ولکن لا تطیق خلو بطن

نسبت سوم نوروز نگر

چون آفتاب سپهر منزلت، حمل الی السماء درجات شرفه بخشش نوروزی بنشست، و از ریختن سکهٔ زر بروئے زمین برگ ریزی پدید آورد، کہ جهانی ازاں برگ ریز گلستان گشت۔ بعد از نوروز آں آفتاب عدل بداں کوه بتافتگی تمام بر آمد۔ و روز بروز تیزی و گرمی افزوں ترمی کرد۔ تا آنچنان قلعهٔ مروج کہ آب از حوضهٔ نیلوفری می برد، از بے آبی و بے برگی خارستانے گشت، و جهاں بروئے از زندان غنچه تنگ ترشد۔ یک شب ازیں دل تنگی نزدیک بود کہ زهرۂ ادبر قد ا بالائے کوه آتشی، چوں لالہ کوہے بلند بر افروخت، و نارپستانان گلرخ را، کہ در بالش اونشو و نما یافته بودند، در آتش انداخت، چنانکہ فریاد از آتش بر آمد۔ چوں آں همه بهشتی وشانرا بحضور خود در دوزخ فرستاد، با یک دو بے دین دیگر بر سر پاشیب آمد، و خواست کہ بنام نیک جان بباد دهد۔ اگرچه باد سحر می وزید، اما نرگسهائے چشم کمین کشایان هنوز بستگی خواب نیافته بود۔ چوں رائے آنجا رسید، مطربے بلبل نوا برابر او می آمد۔ گل بانگے زد۔ بر همه

کیں وران شمشیر ہا سوئی کشیده، چوں نسیم صبح ازجائے بجستند، وحملہ آوردند، و سروگل آگیں رائے را، کہ باد سرد داشت، بر پرانیدند، نظم،

آرے چو کثری درسر بے دین باشد
بی دنیاں را سزائے سر ایں باشد

نسبت نگر از ستاره وماه

شبے کہ روزان از برج روشن گشت روماه ذوالقعده برسر جوزا رسید، سال هم از اول ذوالقعد در حساب آمد، نظم،

یعنی از ذوالقعده سیوم واز شنبہ بود روز
ہفصدم سال آمده از ہجرت شاه رسل

نسبت نگر از حصار ومسجد

دریں تاریخ فرخ آں چناں حصن حصین زر دن رائے متین مستخلص گشت، ودر باب آں دارالکفر خطاب دار الاسلام از آسمان نزول یافت۔ ومعموره جہان کہ کفرستان کہن بود، شہر نو اہل ایمان شد۔ لواء والاء خدایگانی، کہ بالاء آں قلعہ آہنین چوں کلید برسر قفل برآمد، گوئی مفتاحے بود برائے فتح باب ممالک جنوب، کہ اول بتخانہ باہر دیو، کہ باہر دیو بداں استعانت داشت، بشکست، ولبعد ازان ابنیہ کفر را

بقوت بازوئے جہاد متخلخل گردانید، کہ چندیں تبخانہ سخت بنیاد، کہ از صدمۂ صور قیامت در تخلخل نیاید، بوزیدن نسیم اسلام بر زمین خفت؛ و ہر سنگے کہ گوشہا قلاع کفرہ از شنیدن کرنائے ہندوی صخرہ صما گشتہ بود، از نداء بانگ نماز گوشہاش باز شد۔ و جائے کہ از حدت برہمای براہمہ گوشہائے ہندواں پارہ می شد، از سماع خطبہ محمدی صماخ گوش مومناں پر از نوا سر در گشت۔ امید است کہ بعد ازیں نیز، رباعی،

ہر سو کہ سپاہ پادشاہ خواہد رفت
دانم کہ نہ تیرے بخطا خواہد رفت
ہر جا کہ کند خطبہ رسشہ صیتش
آواز گرفتہ بر سما خواہد رفت

کیفیت فتح حصن ماندو
ضبط ہمہ مالوہ بیک دو
نسبت چشم نگہ کن روشن

چوں نیزہ وراں سپاہ منصور سیل رمح را از اکحل رایان کحلی کردند؛ و بعضے زمینداران بزرگ کہ بیناتر بودند، از سم پیکاں خارہ شگاف ترکان طریق سخت چشمی و وقاحت در گوشہ نہادند، و دیدہ کناں بدرگاہ اعلیٰ آمدند؛ داز

سودن سیاہی دیدۂ سنگ آستان سلطنت را سرمہ کردند، و استخوان خویش را از سرمہ دان گشتن خاک باز رہانیدند۔ حضرت خدایگانی نیز ہر یک را بعین عاطفت ملحوظ گردانید، و پرتو رحمت پیش از انکہ ایشان چشم میداشتند، بر سر ایشان گسترد، تا در سواد ہند ہیچ گبرے خیرہ چشم نماند۔ از ان روئے کہ پا بر بستر نرگس قصاص چشم برہم نہادند، و یا بر خاک سجدہ گاہ بندگی چشم باز شدند، مگر در حد جنوب رائے مہلک دیو مالوہ و کوکا پردھان، کہ جمعیت او از مردم گزیدہ در خانہ سی چہل ہزار سوار بود، سپاہی خود چندانکہ در قلم نیاید، و غبار انگیزی حشر انبوہ سرمہ غرور در چشم ایشان کشیدہ، و پردۂ اذا جاء القضی عمی البصر، پیش بصیرت ایشان فرو ہشتہ، چنانکہ راہ اطاعت گم کردند۔ فوجی از جنود پسندیدہ خاص نامزد گشت، زناگاہ بران گمراہان بے بینائی زد۔ فتح خود پیش از ان دیدہ بود، و چشم در راہ نہادہ، کہ چشم منصوبہ ران سوئے کہ گذر یابد، تا گرد لشکر اسلام بر سر ایشان در رسید، و دیدۂ بینائی ایشان بستہ شد، و زخم تیغ میرفت، کہ سر ایشان بازی شد۔ از بسکہ چشمہا خون کہ در گل فرو می خورد، تا چشم مردم کار کند زمین خلاب شدہ بود، و ہندوان از ان زمین خون خوارہ پائے گیر با چشمہای پر آب در گلہا بسیار فرو رفتہ؛ درین حال کوکا لعین کور را کور درآمد۔ اسپش، کالحمار فی الوحل، پائے در گل بماند، و طرقتہ العینی از زخم بیلکہائے چون پرگس زنبور خانہ ہزار چشمہ شد۔ و سوئے چشمہا صدید و غسلین شتافت۔ و در زمان سر بخت بر گردیدہ او بدرگاہ دولت آب فرستادند تا در زیر

نعل مراکب داخول خدایگانی بعین علو رسید۔ چوں ولایت مالوہ، کہ از پس عرصۂ وسیع مہندسان بینا تحدید آں ممکن نگردد، گشادہ شد۔ ضبط آں را منصرفی می بایست، کاروان وکاردیدہ، کہ ہم آں عرصۂ جدید را مضبوط دارد، وہم حصار ماندو را، کہ علو نظر از زبر دیدن آں فرو ماند، بہ رائے رشید وجہد شدید فتح کند۔ پس ازانجا کہ چشم بینش پادشاہانہ بنمود، از دولت شناساء ضمائر وسرائر مردم است، بتانق نظر فرمود، کہ از اعیان ملک کدام بندہ پسندیدہ بدیں تعیّن آں مصلحت لایق باشد۔ چوں ضمیر ملہم برین معنی قرار گرفت، باشارت ابرو حاجب خاص را فرمود تا عین الملک را روشن کند، مصراع

کہ ما در تو بینائی دیدہ ایم

آنگاہ بخطاب عین الملکیت مشرّف گردانید، و در سر صدارت محل عزّت دادہ۔ اکنوں سواد مالوہ را، کہ از ظلمت کفر بنور اسلام متجلّی گشتہ است، بر تو مقرر فرمودیم، تا چشم دوربین را دروی بحداقت تمام کار فرمائی، و مردم دیدہ خود را انگذاری کہ از شفقہ قند زحواشی پاک سر در نقاب خواب کشد۔ وچوں دراں خاک از خار خارشتی خس دزد ہنوز خراش وخش کشی باقی است، از چشم زخم خساں ایمن نگردی، وبجہت فتح قلعۂ مذکورہ در بند بستن چشمہا وکشادن رخنہا باشی۔ وچوں بکرم مفتح الابواب استخلاص ممکن گردد، و دروں آں گبرستان قدیم را، کہ از لوث کفرہ چوں چشم مفسداں آلودۂ فساد ماندہ است، بآب شمشیر پاک بشوئی، وکھلک دیونا مردم را، کہ در سر قلعۂ برسان دیدہ کوراں در دل خانہ در رفتہ است، و نشستہ، آنرا برائے کوری دیدہ

ہندوان، چنانچہ دست در شود برون آرمی اگہ اگر آن درون خزیدہ در
عین آن قلعہ چند گاہے از ناوک کیش مسلمانان بے گزند ماند، ترا از عین عتاب ما
تغیر چشم باید داشت۔ شعر

عتابُ لوصیبُ علی الجبال
بصیر میاۃ اعتہا دماء

حالے کہ حاجب خاص بہ سر عین الملک آمد، و عین آنچہ اشارت اعلیٰ بود، برسم حجابت
موئے بموئے گرہ در سر ابروزدہ بازگشاد، از بس مہابت موئے براندام عین الملک
چون مژہ پیرامون چشم برخاست؛ درحال پست چشم بر روئے زمین سود، و حکم فرمان
را از مردم دیدہ در پذیرفت۔ و با مردم عین خویش بران سو شتافت۔ و چشم
زم و تیقظ بپاس کارے، کہ از پیش تخت سلیمانی بدان مامور بود، بازگشاد۔ و آن سواد
را از زیانکاران باقی ماندہ، چون چشم از کشردمہ، صاف دامنی پدید آورد، کہ تیغ از
فعل خویش منکر شد، و در چشم نیام در رفت۔ و رائے سیاہ رو، کہ مانند چاکسوئی ناسودہ،
خود را در پناہ دو سنگے انداختہ بود، و سود خویش دران دید النست؛ و روشن کردہ کہ
بسبب عین الملک او را کوبے و سختے رسد۔ حالے از راہ خیرہ چشمی قرۃ العین خود را
پیش فرستادہ بود، و آن مردم دیدہ پیش دیدہ خویش سپر ساختہ؛ و جمعے انبوہ کہ بجوب
مضرت او بودند، چون موئے زیادت کہ در چشم برآید، گرد اگرد او نصب کردہ، ناگاہ
فوجے از خیل عین الملک برسان صدمہ غبارے، کہ بر چشم مردم زندہ، پریشان و

و در چشم زدنی هرچه مردم خیره بود، میان خون و خاک در غلطید. و آں مقلهٔ رائے بخواب
اجل بسته شد. هنوز رائے روشن عین الملکی بداں مقدار التفاتی نمود، و ترصد
میکرد، که عین ذات رائے را تعمیه دهد، و یکبار از پیغوله قرار بیروں آرد. و درین کین بود،
ناگاه دیدبانے از بالائے حصار بر همونی بر رفتن در رسید. و در راهے که دیده بود،
به چراغ بینش روشن کرده پیشوا شد. و کوکبهٔ عین الملک را شباشب بالا برد،
چنانکه تا صولت شهابی بر سر مهلک دیو نرسید، دیوان درونی را روشن نگشت.
چوں پیکاں دیده دوز بقدر قطرت باران در باریدن آمد، و لمعهٔ برقهای شمشیر
خطف الابصار کردن گرفت، و از شهاب تیر آتش در نهاد آں دیوان سایه
پرور در افتاد، رائے مهلک دیو آتش زده حربهٔ شهابے، سر و پا سوخته
سوئے چشمه سار گریخت. و همانجا کشته شد. بینایان در تاریخ آں سال دیده بودند،
که مهلک دیو در عین مهلکه افتد، و سر شمشیر بهند رسد، و سر هندو بیندازد. شمار ماه و نام
روز هم از اوّل هلال روشن خواهد شد نظم

یعنی که پنجشنبه و پنج از جماد پیش
تاریخ سال هفتصد و پنج آمده به پیش

درین تاریخ اعیان دولت سلطانی را چنیں فتح بزرگ روئے نمود، و دروازهٔ
حصار را مانند چشم بخت بر روئے مقبلاں گشاده گشت، و در تصرف منظر آں
فتح آمد. و جائے که گبران پوشیده نظر با فسوں و چشم بندی در معملهٔ کفر

چشم بستہ ماندہ بودند، دیدۂ مومناں زیر ابروئے محراب بر زمین بندگی مراغہ نیاز آغاز کرد۔ واز نور جماعت وجمعہ خطبہ دیدہ ملائک روشن گشت۔ واز غلغل سبع مثانی در عین صلوات خمسہ ارکان اربعہ حصار ببانگ صلا فاتحہ خوان شد اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ ملک عین الملک عین اینحال از سیاہی دیدہ در قلم آورد، وبدست حاجب خاص جانب جناب اعلیٰ فرستاد، تا در نظر ہمایوں گذرانیدند۔ پادشاہ بینا کہ میان سیاہی چتر بالعین انسان عین است،

عَیْنُ اللّٰہِ عَلَیْہِ، بدیں بشارت در حضرت خداوندی تا قد بعصبہ سجدۂ شکر بجائے آورد، وعرصہ آں سواد ہم بر عین الملک مقرر داشت۔ شعر

اَللّٰہُ اَکْمَلُ مُلْکَ سُلْطَانِ الْوَرٰی
وَلَصُوْنُ مِنْ عَیْنِ الْکَمَالِ کَمَالَہٗ

داستان فتح چیتور است ایں
کآسمانست از بلندی بر زمیں

نسبت ماہ سال ہیں اینجا

چوں شمار ماہ جمادی الآخر بر سر حساب آمد، وروز از اوّل بامداد روشن شد، سال خود ہشت گفتہ اند بیت،

یعنی کہ بدوشنبہ وہشت از دوم جماد
تاریخ عام ہفصد و دو گشتہ در شمار

دریں تاریخ جہانگیر عہد بآہنگ فتح چیتور نامہ بلند آوازہ راز دن و نواختن فرمود۔ و از شہر دہلی ہلال علم را سریع السیر گردانید۔ چتر سیاہ سلطانی را تا آسمان دخانی بر کشیدہ، بداں حدود پیوست۔ و از ندائے طبلے کہ با کاسۂ فلک گوش میزد، مژدہ دیں سلطانی، ع،

رسانید در گوشہ ہائے سپہر

نسبت دریا و بارالست ایں

پس بارگاہ اعلیٰ را، کہ ابر ہائے آسمان استراں تواں گفت، دراں سواد میاں دو آب نصب فرمود۔ و از جوش جیش تا سواحل بحریں زلزلہ در انگند۔ چنانکہ ہر دو رودِ ژرف از گردِ سپاہ پایاب گشت، و دست راست و دست چپ لشکر را فرمان داد، کہ در ہر بازوئے قلعہ خیمہا انبوہ تو بر تو برساں ابر ہائے متراکم کہ در کوہ پایہ فرود اید فرود آمدند۔ دو ماہ بشکال سیلاب تیغ تا کمر کوہ میرسید، و بالاتر نمی رفت۔ عجب قلعہ، کہ سنگ ژالہ سرکوب آں ممکن نگردد، نظم،

وزسیل فرود و دازاں بالا
بیک روز تمام تا زمین آید

نسبت منجنیق اینجا هم

آن قلعه فلک زینت، که به فرودستی ابرسه فردلمی آورد، از سرزنشش کوهه مغربی نزدیک بود که درزمین فرو رود - اما علائے از بیت المعمورش دید عمارت دین محمدی میداد - بدان بنیاد با سنگ خویش می بود، دراز را درخویشش نهان میداد نشسته پادشاه برکوه چترداری نام، چنانکه آئین چترداری است هر روز آفتاب را چتر سفید برسر آورده، کار جهانگیری میکرد - وپهلوانان مشرقی را به کشیدن مغربی اشارت می فرمود - در پلّه مغربی بوزن سنگ منفردانے مشغول بودند، که روز ایشان جز به پلّه مغربی وزن نتوان کرد، نظم،

هر یکے منفرد که چون او سنگ بر دارد بزور
دست را سازد ستون در زیر کوه بے ستون

نسبت قصه سلیمان بیں

همبرین نسق هر روز سپاه مامور سلیمانی زرهہائے داؤدی پوشیده گرد آن حصار، که از سبا حکایت میکرد، بر می آمد - تا شمار شهر محرم درمیانه ایّام رسید، و روز از آخر شب روشن شد، سالے در آمد که سلیمان بر سر تخت بر باد صبا بر نشسته بر هوا میرفت، نظم،

یعنی دوشنبه وز محرم یکے و دہ
وز ہجرت رسول شدہ ہفصد و سہ سال

دریں تاریخ سلیمان عہد بر تخت بادپائے بر نشست، و بر چناں حصارے که پرندہ بالا پریدن آں امکان نداشت، بر رفت۔ بندہ، که مرغ ایں سلیماں نسبت برابر بود، چنانکه بسیار گفتند: ہدہد!" باز گشتم۔ از اندیشہ ایں عتاب، که مَالِیَ لَا أَرَى الْهُدْهُدَ أَمْ كَانَ مِنَ الْغَائِبِينَ واز یں بیم، که جواب غیب در حضرت سلطانی چہ باشد، اگر گوید، لَيَأْتِيَنِّي بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ،

مرغ ضعیف را کجا حوصلہ طاقت آورد
گر بہ عتاب گویدش شہ لَأَعَذِّبَنَّهُ

ایام برشکال بود، که ابر سفید فرمانروائے بحر و بر بر سر آں کوہ بلند بر آمد۔ وآں رائے دوزخی برق زدہ خشم خدایگانی سر و پا سوختہ، از دروازہ سنگیں چوں آتش از سنگ بیروں جست۔ و خود را در آب زد، و سوئے بارگاہ جہاں پناہ گریخت۔ و از برق شمشیر ایمن گشت۔ ہندواں گویند: ہر جا که طاس روئیں باشد، برق افتد۔ روی رائے که از ہیبت چوں طاس روئیں زرد گشتہ، نظم

یقین کا مانش نبودی ز برق پیلک و خنجر
اگر نہ در پنہ بارگاہ شاہ فتادی

نسبت رنگہاء گوناگوں

دراں روز کہ آں رائے زرد روئے از بیم پلارک سبز بہ بارگاہ لعل فیروزی شعار پناہ جست، ہنجرہ ملک را کہ در باشش بخت نامدار سپہر اخضر سبز باد، ہنوز صفرائے خشم مینزد، از انجا کہ رائے گیاہ خوار خضرائے را لرزاں و ترساں برساں سبزہ پامال پژمردہ وزیر سرا چہ دولت خزیدہ دید، اگرچہ باغی بود انسیم اخلاق بادشاہانہ نگذاشت، کہ باد گرمے براو وزد۔ اما سموم قہر سوئے باغیاں دیگر وزانید، وفرماں داد، کہ ہندوئے سبز رنگ را ہر جا کہ دریابند، چوں سبزہ وکاہ خشک بدر وند۔ در یک روز بقوت فرمان سخت مقدار سی ہزار کندۂ دوزخ ہیزم گندنائے دو نیم کردند، چنانکہ تمامی سبزہ زار خضر آباد براں گونہ نمود، کہ گوئی مردم گیا رستہ است۔ چوں باد قہر خدایگانی جملگی مقدمان بیخ فر وبردہ آں زمین را بے بدورنگی مستاصل گردانید، ورعایا خوشہ چین را، کہ از ایشاں خار خارے سر برنزند، نہال کرد۔ اصل وفروع آں روضۂ مینو رنگ بحوالہ دوحۂ بلند مملکت اعظم خضر خان، مصرع، ؎ نال غصین مشابہ مخضراً

فرمود، وبخطاب خضر آبادش نامی گردانید۔ وچتر لعل بہ سر خضر خان والا مانند فلک اطلس بر سر آسمان اخضر برکشید۔ وخلعتے مرصع، کہ چرخے بود پر انجم دربرش پوشیدہ، واز سر دہلیزش دو علم زرد وسیاہ راہیان بالا برد، کہ از علو آں علمہا

خورشید وکیوان را در صفرا و سودا افگند۔ و بد و رباش دو رنگ، کہ زبان ہر یک زبانہ بود از شمع خورشید، کوکبہ دولتش را بیاراست۔ پس بر بخیت لعل و زمرد گلبن وجودش را سراسر سبز و سرخ روئے گردانید۔ چوں از تربیت مراتب خضر خانی و پرداخت مہمات خضر آباد فراغ کلی بحاصل آمد، نظم

عنان دولتش بگرفت فیروزی کہ فرماند
چرائے سبز خنگانِ رکاب از سبزہ سیری

نسبتِ عاشور بیں خوشتر ز عید

بعد عشرہ عاشورہ علم خلافت محمدی، مَدَّ العلیٰ ظِلَالَہٗ، باتفاق حسن جملگی، سر آں ہندو را مقہور کردہ، سوئے مدینۃ الاسلام دہلی عود فرمود۔ وَالعَودُ اَحمَدُ نہ اسد اللہ کہ قتل ہمگی ہند، کہ از اسلام خارج بودہ اند، بر ذوالفقار کافر کیش چناں فرض گردانید۔ کہ اگر دریں عہد برائے نام رافض حقے طلب کنند، سنیان پاک را بر روئے ایں خلیفہ بحق سوگند یاد باید کرد، کہ شعر

لَعَمرُكَ عَاصٍ لَا یُرَی فِی زَمَانِنَا
بِسَیفِكَ اَن تَزِیدَ فِی الھِندِ عِصیَانًا

قصۂ فتح دیو گیر دگر پے قید رائے و خلاص یافتن وے

نسبت زینت اسپان نگرید

رائے رام دیو توسنے بود یک بار درکمند قدرت بندگانِ دولت مقید شده، و به تازیانهٔ ریاضت، که دیو را رام کند، مرتاض گشته- چون شهسوار ملک به نوازش تمام در ریاض مراد و دیو لاخ قدیمش باز گذاشت، بر سان اسپان آسوده لگام اطاعت و قایزه گردن شکن را فراموش کرد، و حرونی و گردن کشی آغاز نهاد- شاه فلک پایگاه ملک نائب باربک را، اَحْکَمَ اللّٰهُ سَوْطَ سَطْوَتِهٖ، بگرفتن آں رمیده نامزد فرمود- سی هزار چابک پیچان سرتازیانه برائے ارتیاض شموسان آں لشکر، برابر او روان کرد؛ تا سی صد فرسنگ راه خارا و کوه راسهل گرفتند، و بیک لگام ریز بر جمعیت آں افسار کشتگان زدند، در تاریخ آں سال روشن شده بود که رائے رام دیو در قید دوباره افتد و بر سر ولایت باز آید، ملک سکش بیشترے روزہائے رمضان در راه تا روز فتح طے کرد، چو به مقصد رسید آں روز بالاین بود نظم

یعنی که شنبه وز مه روزه نوزده + تا هفصد و شش آمده سال سبک عنان

سواراں را فرمان داد تا عنان عزائم رکب دادند، و تیزی شمشیر را که خنگ سنونیست بر اخوک گردن گبران سیراب خون گردانیدند، چنانکه باچنداں سیلاب تند گرد از ایشاں بر آوردند- تفرقه عظیم دراں جمع اشتات راه یافت- پسر رائے یکسواره عنان بهزیمت داد، و بیشترے لشکر هنود، از زخم تیر و نیزه بایکدیگر دوخته، سوئے عرصهٔ جحیم گریختند،

ولشکرے کہ باقی ماندہ پیش تیغ غزاۃ دونیمہ شد نیمہ از ایشان برابر پسر رائے از بس مخافت لگام را سوئے بار دم گردند، وبیرون شدند، وجان گریز پائے خود را، کہ چوں اسپ بدمست دربند بیروں شدن بود، ازیں بیروں شد غزانہ بیروں بردن وبعضے درسایۂ زینہار درآمدند، وزینہار از سواری خویش خالی کردند، بقود کش اسیری سپردند، چوں فتح وفیروزی در تصرف شہسواران اسلام آمد، ملک سہکش فرمان داد، کہ "غنایم لشکر ہرچہ بابت سپاہیان بود، بدیشان بازگذاشتند۔ وآنچہ از درآمود، کہ جز بدر کہ اعلیٰ فراخور نبود، از مرکبان پیمانہ سم دشت پیمائے، وپیلان کوہ پیکر خارا سلائے، وخزانہ کہ بادپائے وہم را پیرامون آں جولان زدن مجال زدن نباشد، بعد از عرض وحساب بہ گماشتگان پایگاہ وپیل خانہ وخزانہ تسلیم کردند" شعر،

یَحْمِلُ الْاَثْقَالَ کَادَ الْاَرْضُ اَنْ
تَحْتَ السَّمَاءِ فِیْ بَطْنِ حُوْتٍ تَعْزِہَا

نسبت تیغ نگر بر گوہرہ

چوں فرمان کامگاری بر زبان تیغ بریں جملہ بود، کہ بہ ہنگام قتال بر رائے وخوں پیوند او مصرع، حدنگہ وارد تا بتواند،

تصحیح فی النسخہ: میرے خیال میں جملۂ بالا اگر یوں پڑھا جائے تو زیادہ مناسب ہوگا: "وجان گریز پائے خود را کہ چوں اسپ بدمست، دربند بیروں شدن بود، ازیں غزا بیروں بردند" مصنف کے معنی بہرحال صاف ہیں، کاتب نے کچھ گڑبڑ کی ہے،

لشکر کش والالمکند اجتہاد را چناں اطناب داد، کہ رائے گردن کش را با اغلب گردناں دیگر زندہ بدست آورد۔ چوں سر از ذمہ تافتہ بودند، اوّل ربقۂ قدرت بادشاہ مالک الرقاب بر رقبۂ واجب القرم الیشاں، نظم،

عرصہ چناں کرد، کہ نزدیک بود
کز تن ہر یک رگ جاں بگسلد

نسبت معجزات عیسیٰ بیں

بعد آزاں جا، کہ طریق جاں بخشی عیسیٰ آخر الزماں یعنی سلطان مہدی نشاں، نسبت، ہیداست دراں مہابت، کہ از خیال شمشیر سیاست دم حیات در وجود الیشاں نا منقطع گشتہ بود، بر اعتماد نفس آں روح اللہ، دم شاں داد واز سر زندہ گردانید۔ چوں آں ہمہ طایفہ جانی و کشتنی بدمدمہ آں نفسی جاں یافتند، ہر ہمہ را احیائے معنوی کردہ بیبیت معمور مسیحی رسانید، تا از لقائے حیات بخش خدایگانی روح اعظم را برای العین معاینہ کردند۔ مصرع

وَالرُّوحُ بَشَّرَهُم بِعُمرٍ خَالِدٍ

نسبت آئینہ است ایں بنگر

سکندر ثانی ازاں روئے، کہ در آئینہ ہائے او جز حسن عاطفت صورت نہ بندد، رائے رام دیو را، کہ آثار کید از و معاینہ کردہ بود، در سد عفو و عافیت پناہ داد، و خیال منعکس

که از دل آهنین زنگ خوردهٔ ـ اے موجه شده، بر مثال نمودار آئینہ ناچیز تصور کرد ـ و چناں محل قریش بخشید، کہ روشن بہ نیروئے بخت یک دم از آئینہ زانوئے جدانہ گشتے رائے رابخت در پیشانی بود، کہ تیغ ہندی بادشاہ جوشن عصمت او گشت ـ در شرفنامہ سکندری نیز ایں حال روشن باز نمودہ، نظم

کید ہندو را چو بخت کینہ ور بے کینہ گشت

تیغ اسکندر بہ پیش روئے او آئینہ گشت

نسبت ماہ د آفتاب نگر

قریب شش ماہ کامل رائے روشن بخت در پرتو مہر بادشاہ شمس جبہہ، مانند ہلال قامت خدمت دوتا میداشت ـ روز بروز درجت و منزلت او بلند تر وا فزوں تر میگشت، تا از گروش دور قمر برساں بدر دائرہ دولت خویش تمام وکمال گرد آورد از افاضت آفتاب ملک چتر سقف رنگ یافت، و با کوکبہ آراستہ سوئے برج استقامت خویش سریع السیر گشت، شعر

رَعَی اللّٰہُ سُلطَانًا یُرَبِّی عِبَادَہٗ

کَشَمسٍ یُضِیُٔ البَدرُ مِن فَیضِ نُورِھَا

حدیث فتح سوانہ کہ گشت خیر آباد　　ز تیغ شہ کہ ہمیشہ بخیر باقی باد

نسبت وحشیانِ صحرا بیں

چون شیر دلیر اعلی ہمگی زور آوران اطراف را لطبانچه مقدرت خود کرد چنانکه مقدار پانصد فرنگ از مرغزار حضرت ہیچ شیرے نماند، که ہزبران سپاه سلطانی را در نخچیر گردن آن پنجه شوکت رنجه باید کرد، شہسوار سلاطین شکار را از درنگ بسیار ملال افزود۔ خواست که چند روزے رخش آہو تک را به صحرائے نخچیر مطلق عنان گرداند درسالے که تیر تہی شکم روباه راہنماں گرفته بود، که آه بیروں میداد، و چوں روزے درآمد که پائے صید گرفتار آید، در شما آں ماه آہو بہانه دام بربسته شد نظم

یعنی که سیزده ز محرم چہارشنبه
سال از عدد به ہفصد و ہشت آمده ز ہجره

معمائے ست ایں تاریخ وضع خسرو مسکیں
تو از نافه بروں کش بے خطا ایں مشک بے آہو

درمیان محرم دگر ماار دو رایت را لعزیمت درست دراہتزاز آورد۔ شعر

تزلزلت الاعلام زلزلةً کما
صکارت عظام الوحش فیه دقیقا

نسبت مرغان پران آمده

چون رسم پرواز این جهانگیر چنانست، که در هیچ جنبش قلعه ناگرفته و قلعه داری صید ناکرده باز نگردد، صف لشکر را عزم شکار از حضرت دهلی تا قلعه سوانه، که صد فرسنگ مسافت باشد، بره کشید و آن قلعه را، که بیشهٔ وحشیان رهزن بود، محصور گردانید- حصاری دید بالای کوهی، که عقاب بده ستونه بر عمارت آن بر نتواند رفت- سیتل دیو نام گبری بر سر قلعهٔ کوه، مانند سیمرغ در قاف، خزیده، و چند هزار گبر دیگر چون کرگسان کوهساری، بر تیغ کوه به کشانیدن خویش حاضر نشسته بودم، خویش را نگاه می داشتند، و بر مثل مرغان سنگخوار، دهانه باز کرده راد سنگ میدیدند، تا سنگ مغربی از هر جانب پران گشت. بعضی چون گنجشک از کرمه بر میطپیدند، چنانکه سنگدانه ایشان ریگ ریگ میشد و بعضی جان میکندند و دست و پای میزدند سپاهیان لشکر برای گرفتن ایشان کلاه می انداختند، و آن مرغان خانگی از بالاخره میکردند مصرع کما لعبت دجاجات ببابری

باز نسبت زد وحش صحرایین

جانب مشرق آفتاب آفاق، رفع الله بدرجته الی اسد السماء، بر تخت شیر پایه که چشم شیر آتش از عین الهرة ساخته بودند، نشسته بود. و شمشیر زنان میمنه را سوی بازوی جنوبی حصار دست گشاد داده، و شیرگیران میسره را جانب بازوی شمالی

دور فرموده، ومنجنیقهائے مغربی بعهدهٔ ملک کمال الدین گرگ کرده شعر

لَهٗ فِیْ قَتْلِ اَسَادٍ کَمَالٌ
کَمَا الذِّئْبِ فِیْ قَتْلِ النِّعَاجِ

نسبت دیگر از وحوش بیں

اگرچه آں مغربیها از گرگ خالی نمی بود، اما بهر سنگے غارے در کوه می افگند، تا آں روز که بهر پاشیب برفراز نخچیر گاه کوه رسید، وبفرمان شاه پیل بند پیل نان لشکر پیل پایه پاشیب بر رفتند، و بیکبار بران بهایم حمله بردند، ایشاں نیز، از انجا که در جنگ گرانے و گریزے داشتند، براں گونه پیش آمدند که اگرچه سرہائے ایشاں از زخم شمشیر چوں فرق گوزن شاخ شاخ میشد، یوزی نمیکردند- وآنکه در بند یوزی می بود، او را آهو میگرفتند- بعضے از زخم پیلک شکاری در خواب خرگوش می شدند، و بعضے زیر سنگ مغربی، که زاوله زوالست، آدمی گشتند- مفردان شیر زور، برائے آرد کردن آں سپاهان ماشی، دوگان سنگ نیز رواں میداشتند، که میان دو سنگ آرد شان می بالیست، تا نان خود راپخته کنند- و بعضے را برائے میهانی دام و دوهم بداں غلوله گوشتابه می کردند- دراں روز از هنگام طلوع ذنب السرحان تا غروب غزاله شعر

تقلت کلاب الکفر فی ظلٍ کما
سیل الدماء علا الکدیم احمر

نسبتِ مرغ و باز آمده باز

بعضے مرغانِ ہندوی، کہ از چنگ طغرلان لشکر بحیلہ بسیار باز رستہ بودند، تا بو تیمار از و میسر و، از آشیانۂ کوہ بیرون جستند، و خواستند کہ سوئے جالوریان گریزند کہ ناگاہ جرگانِ دستگاہ سلطان خبر یافتند، و در دم ایشاں در نشستند۔ و بعضے را پر کم میکردند، و بعضے را بسمل تا آں زماں کہ، شعر،

غُرَابُ الدُّجیٰ قَدْ زَاغَ عَنْ رَوْضَۃِ الْفِیَا
وَمِنْ بَیْضَتِہِ الْاَنْوَارُ بَاذُ بَازِتُوا لَدا

نسبتِ دام و دَدُ دِگر بارہ

تاریخ عام بہ تنگ آہو بالا رفتہ است۔ اما تاریخ شہر این است، کہ چوں عدد ماہ ربیع الاوّل بروزے رسید، کہ با مدادان آہوِ بے سر بہوا بر آمد، و روز بر سر جہاں روشن شد، نظم

یعنی کہ از ربیع نخستیں سہ روز و بیست
صبح سہ شنبہ از دم گرگ آمدہ بروں

دریں تاریخ شیل دیو وحشی را کشتہ پیش شیرانِ دہلیز اعلیٰ آوردند۔ بشکوہ گرگی گرا ز شعر شارِبَہٗ شاخ لدی اللہ بومت + نخستیں از زخم تیر انگشتوانہ انگشت در دہاں

بماندند۔ چوں مہم آں وحشیان بکفایت پیوست، خسرو آردشیر غلام شیرویہ چاکر، ملک کمال الدین گرگ را، کہ گرگیں ایں عہد است، بہ نخچیر گردن گراز اں آں بیابان نصب فرمود، بداں اعتماد، کہ اگر از کمانِ ابر بجائے قطرۂ باران پیلک آبدار بارد، او سپر بر آب نیند ازد، کہ گرگ ازیں بارانہا بسیار یاد دارد۔ چوں عدل راعی العباد گرگ را رعایت اغنام آں دیار فرمود، تا آں ہمہ بزان باکر را از خارخاران ان زمین باز رہاند، بیک گشت شکار چنیں فتحے نامدار بر آوردہ نشانہ شکار را سوئے چوترۂ شیران شرف مراجعت ارزانی داشت تا ماہ رایت را در برج اسد بمنزلۂ استقامت رسانید شعر،

وَهٰذَا لَاضِرْغَامُ السَّمَاءِ مُجَشَّرًا
بِاَنْوَاعِ فَتْحٍ فِیْ تِلِنْگَ وَمَعْبَرَا

(۶)

براں نمط کنم اکنوں بیان فتح تلنگ
کز اتباع قلم پائے وہم گردد تنگ

باز نسبت زانجم وافلاک

چوں رائے خورشید فروغ سلطان شرق و مغرب را اشعر،

اضحاتِ بیضٰتَ تفصیر اَودھا
کمثل الشمسِ شرقاً ثم غرباً

بعد ضبط بیشترے عرصۂ جنوب اتفاق آں شد کہ زحل رویان ارنگل را پے سپراللہ نعال لشکر گرداند: در شمار ایں سال دیدہ بودند، کہ سرحشم بر سر تلنگ رسد، و ارنگل گرفتہ شود، از جمادی الاول آخر ماہ ماندہ بود، نظم

یعنی کہ بیست و پنج شد از اولین جماد
تاریخ سال ہفصد و نہ گیر در شمار

کہ برہمنوئی اختر سعد، نوشیرواں عصر بزرجمہر آفاق را با کوکبۂ سپہر مدار و انجمنے سیّارہ شمار، بموافقت سایہ بان لعل ظل الٰہی، نامزد فرمود، تا جنیبت اقبال را جانب جنوب عناں داد؛ و سایہ بان لعل از نظر مہر شمس السلاطین مانند ابرے، کہ از تاب آفتاب

سُرخ گرود، بر سمت دریائے معبر روان گشت۔ ازبس کہ آں مظلۂ سپہر رفعت ازیاد حضرت می پرید، پنداری سحابے است با دقبلۂ سوئے دریاش می برد۔ بمتابعت آں آسمانے برلیمان بستہ، سعود مساعد لشکر منزل بہ منزل سیری می نمودند، تا بر سر نہ روز اختر فرخندہ ملک ملکوک الوزرائی بطالع سعد در مسعودپور رسید۔ و دراں مقام کہ از پور مسعود بادشاہ نامی گشتہ است، دو روز پائے علم بر سر مسعودپور بود۔ چوں ماہ جمادی الآخر از دو روز بر فیت روزے کہ نسبت بہ ماہ دارد از میانہ صبح روشن شدہ

یعنی دوشنبہ و نہ جمادی دوم ششم

ماہ رایت ملکی با جمہور ملوک وسائر انجم سیارہ مسارعت نمود، و چشم اول ماہ بود، و ماہ زائد النور، برائے شب روانِ لشکر، ہر شب مشعلہ روشن تر و بلند تر می افروخت و آفتاب کہ قبلۂ ہندوانست، اگر سوئے اسلامیاں تیز میدید، گردِ سیاہ خاک در دیدہ می انداخت۔ نظم

آرے آں دیدہ، کہ بیند تیز سوئے ایں سپاہ
لایقِ او سرمۂ نبود مگر خاک سیاہ

نسبت راہ ہائے ناہموار

راہے پیش آمد، بغایت ناہموار، در ورخنہائے بسیار، کہ اگر بادِ ازاں گذشتے، چوں آب در چاہ افتادے، و اگر آتش براں جائے ہا دویدے، از مرکز خویش

سوئے خاک نگوں سار درگشتے۔ زمینے در دامنہائے کوہ، از تیزی آب درزہائے بسیارش افتادہ، واز ہر درزے صد ہزار جوال دوز خار سر برزدہ، چنانکہ تیزیان متعرض گوش را در بریدن آں خار و خار موئے بر اندام سوزن میشد لشکر فرمان پذیر در چنیں صحرائے صف صف می رفت، و چناں دشت درشت را صراط مستقیم می پنداشت در عرصہ ششں روز، کہ کوچ بود، پنج آب رواں چوں جون وچنبل وکنواری و بناس وبہوجی درپایاب بگذشتند، و بہ سلطان پور، بعرف ایرج پور، رسیدند۔

نظم

لشکرِ سلطان ایرج بندہ را

چار روزے شد دراں منزل مقام

بازنسبت زانجم وافلاک

چوں ماہ مذکور روزہا رالبشمار "طے" کرد، وروز آفتاب از سر آفتاب روشن گشت مصرعہ

یعنی کہ زمہ نوزدہ ویک سنبہ

کلکِ روشن طلعت بر پشت شبدیز طلوع نمودہ، با ثوابت دولت سیار گشت نظم

شہسوارے زبرو درتہ او رہوارے

ثابتے بود رواں بر زبر سیارے

نسبت نگراز چہار پایان

از زمین بسم بارگیان لشکر فرہنگ بفرسنگ ہر سنگ فری بر سر می یافت۔ آں ہمہ

دشت آشنایان بزخم سُم کاسۂ سنگ را می شکستند، کہ از کاسہ چیزے نمی ریخت، واز جنبش
بارکشاں سم شگافتہ، زہرہ زمین شگافتہ می شد۔ وپیکانِ تیز سیر نیز ہپائے آہنیں کوہ
می بریدند؛ وازبسکہ پیادگان خارانورد آں ہمہ سختی وصلابت زمیں را پامال می کردند **نظم**

ہم درکفِ پائے سنگ شد پوست

ہم از سرِ سنگ پوست شد باز

نسبت موسم استفتاح است

تا بعد سیزدہ روز، در غرّہ ماہ رجب، بمنزل کھاندار رسیدند۔ درچناں بیابانے شہر
خدائے باستقبال لشکر اسلام آمد، وصالحان رامشاہدہ سہ ماہہ مہر بھر بابرکت بسیار
پیش آورد۔ دراں منزل تا مدت چہاردہ روز عرض غزاۃ دین بود، وملائک فاتحہ
میخواندند، چنانکہ گوش رجب بازمی شد۔ تاہم دراں خواندن استفتاح تیز دررسید
دلبشارات فتوح مستقبل بدستور حال، فَتَحَ اللّٰہُ عَیْنَ الْعُلَا عَلَیْہِ اَبَدًا ا
رسانید۔ دراں موسم خجستہ جملگی ایمّہ وملوک ومعارف ومشاہیر لشکر پیش سایہ بانِ خاص
اجتماع نمودند، وبہ استماع دعائے بادشاہ عیسیٰ دم وقت رازندہ داشتند، وبخواندن
دعائے روزۂ مریم حمل زاد آخرت میکاروند۔ شک نیست کہ پیرامون آں ظلّہ آسمان سائے
جمعے بود وبغایت متبرک، چنانکہ اوتاد نیز حاضر بودند، اعتصام بحبل متین نمودہ، کہ کسے
دررشتۂ ایشاں نمی شد۔ وماہ باکرامت رجب دعائے بادشاہ ودعائے استفتاح

را با توقیر تمام، مصرع

می شنید و هر چه خوشتر می شنید

نسبت آبہا وجوہا ہیں

چوں روزہ داران استفتاح از شربت افطار روزۂ مریم را آب روئے افطار دادند، بامداداں شب لشکر دریا وش در جنبش آمد و مانند سیلاب تند در رود سیری نمود، و ہر روز بہ رود دیگر می رسید، و خلق را در ہر زمینے عبرہ بر آب دیگر حاصل می گشت۔ وچہار پایان چوں پنج پایہ در آب می غلطیدند۔ اگرچہ ہمہ آبہا مایہ عبرہ بود، اما اثر بد بداں مانست، کہ گوئی مادۂ الیست از طوفان باقی ماندہ۔ از انجاکہ کرامت سلطان صاحب ولایت ہمراہ اولیائے دولت بود، ہمہ غرقابہا بمجرد رسیدن غبار کوکبہ لشکر، بر خود خشک می گشت، و مسلمانان بسہولت میگذشتند۔ تا در مدت ہشت روز از گذشت چنداں دجلہ بہ نیل کنتہ رسیدند۔ جائیکہ چنیں آبہا را باند آہن نعال مراکب را برائے بریدن راہ آب میداد، نظم

زیں بس عجب مدار، اگر موج قلب شاہ

از نیل مصر و دجلۂ بغداد بگذرد

نسبت قصص لیماں ہیں

چوں بہ نیل کنتہ، کہ سرحد دیوگیر است، و اقطاع رائے رایان رام دیو رسید، درحال

دستور آصف رائے، بحکم فرمان سلیمانی، آں حدود را از تاراج لشکر چوں مور و ملخ محافظت فرمود، چنانکه کسے را از در و دیوار آبادانی و خرمن وکشت دہقانی برداشتن امکان نه بود، نظم

انچه در خانهٔ مورے گنجد

یا بکام ملخے طعمه شود

نسبت از کوه و دشت و در راه زمین

دو روز، برائے تفحص منازل پیش آہنگ، دمامه کوچ را از آہنگ باز داشتند چوں شمار ماه رجب نیز در گذشتن کوه بے پایان بگذشت، مصرعه

یعنی از ماه رجب شش روز بیست

در روز شنبه، که ناف ہفته است، ناف زمین از جنبش لشکر در جنبیدن آمد، زمین چوں شکم نفخنه زدگان فرو بالا شدن گرفت، ہم خاک را اندام کوفته بود، وہم سنگ ہا را تکسرے سخت روئے داده. لشکر منصور درچناں مہلکه به صحت وسلامت می گذشت، تا بریں طریق قریب شانزده روز بعد راه تلنگ را بدشواری، که کسے را امکان آسانی نه بود، می نوشتند. زمینے پر از سنگ لاخہائے درشت، که ہندواں را بارہا در گذشتن آں دل افتاده بود، آنچناں خرسنگہائے گراں زیر پائے چہار پایاں لشکر اسلام بر طریق غبار می گشت، که چشم فلک خیره ماند، نظم

رہے چو حیلۂ راے رکیک شیب و فراز
کرومہاش چو حرص بخیل دور و دراز

لَوْ کَانَ یُوْصَفُ غَارُھَا وَجِبَالُھَا
خَرَّتْ سُجُوْدًا اِلَیْہِ فِکْرَۃُ وَاصِفٍ

نسبت پردہاے موسیقی

ہرجانب راہے از ابریشم موسیقی باریک تر، وہرجا عرصۂ از گیسوے چنگ پیچاں تاریک تر، ہر در از نائے چناں تنگ کہ اگر باد دراو آہنگ کند، خراشیدہ بیروں گذرد، وہر رودے چناں ناہموار، کہ رفتن آں بر لب بلک بر عنقا دشوار باشد بسیار مرد بستہ زن بدعوے راہ شناسی چپ و راست سوئے بلندیہا آہنگ می نمود ناگاہ می لغزید وبے جا گہے چنگ می زد، وبناخن گرفت میکرد، گرفتش درست نمی آمد، جائے می افتاد، کہ زخمہاش تو بر تو می رسید، ودست بر دست میزد، ہر کبانے کہ بہانگ صہیل بر روئے ہوا پا کوفتندے، از بسکو فتگی پائے در دست ردن آمدہ بودند نظم

اے لبما توسن رقاص، کہ رفتے چوں باد
پاش در دامن کوہ آمد و غلطید، وفتاد

نسبت ابر و برق و باران نیز

دریں اثنا ابر سیہ روئے، در مذلات خلایق، گوہر تمام نوئیش پیدا می کرد۔ لاجرم با دستغفار تختش میراند، و آتش ریختہ می شند۔ و ہر بار کہ برق متہتک بر لغزش روندگان میخندید، رعد چناں بانگ برومیزد، کہ ناپیدا می گشت۔ ابر گوئی از دریائے کف بادشاہ دسے پرداشت، کہ چوں دراں حضرت تراویدن نمی توانست، تندی خویش برلشکر فرو میریخت۔ و برق پنداری آتش زدہ زبانہ شمشیر شاہی بود، کہ چوں دراں محل یارائے آں نداشت، کہ از سرگرمی پیستے کند، مصرع

سوزاک خویش ہر دم می کرد روشن ایں جا

نسبت اینجاست از جہاد و غزا

اگرچہ دراں عقبات مجاہدہ ایں بزرگ با مجاہدان لشکر ہمراہ بود، اما چوں در نیت جہاد بہ نیت صادق للہ تعالےٰ کمر اجتہاد چست کردہ بودند، و نظر بر اجر کامل، کہ رجا در قلب بدانست، داشتہ، آں رنج رنجہ می نمودند، تا از انجا کہ صد نوع عون الٰہی ناصر حال آں کتیبہ منصورہ بود۔ ہر کہ از کبار و صغار دراں درہ و کوہ و خارہ و غار و ریگ و دشت گذشت، شعر

كَانَ السَّلَامَةُ رَافَقَتْ اَحْوَالَهُ ۔۔۔ كَالنَّصْرِ رَاقَبَ رَايَةَ الْاِسْلَامِ

اینک این جاست نسبت شمشیر

هنگام بریدن آں سہل وحبس بہ تیزی عزم وعزم تیزی درحدِ شیر اگر، میان دو آب یکے یشہرو دوم بوجی زمینے پیدا شد کہ د ے کانِ الماس نشان دادند۔ چوں قوت شمشیر شاہی، کہ آثار آں جملگی مکنوات معادن از خزاین رایان در قبضہ خنجر گذاران اسلام موجود است، مقوی باز دئے بندگان دولت بود، مشتے خاک را در کاوکاو نیفگنند، کہ شمشیر زنان با قوت نظم،

از تیغ برکشند گر سہل اں بود
کز آہن کلند چہ آید گہر بروں

نسبت است از خزندگان ایں جا

ہم دریں روز ملک اژدہا صولت باسواراں جرارہ چنداں عقبات مار پیچ را بگذاشت، وبحصار سربر، کہ از شمار ولایت تلنگ است برسید ہنوز عقرب زین برپشت اسپان نیش میزد، کہ اژدر آں نبرد را فرمان داد، تا گرداگرد حصار حلقہ لبستند از بروں تیر اندازان تیر می انداختند واز دروں ہندوان "مار! مار!" فریاد میکردند۔ راوتان رائے چناں از پیکان زہر آلودہ گزیدہ شدہ بودند، کہ از سہم زدگی می خواستند کہ در سوراخ مور در روند برائے گریختن ہزار پائے شدہ در گوشہا می خزیدند۔

بیشترے را زز خم بیلک بر ہر اندام سوراخ بار پید اگشتہ، وجانہائے در ہزیمت آمد؛ و پیرامن حصار از جنبش نہنگان دریا آشام زمین تا پشت ماہی می لرزید وکنارہائے خندق را سو بسو، کہ سوار در گرفتہ بود، شعر

تدی ارض تنقش من تعانی
کبطن الضب او ظھر الافاعی

نسبت آتش لطیف نگر

دراں دم کہ پیکانہائے تیز، شعلۂ آتش را بر سر چوب کردہ، بہ سوختن خانۂ آں دوزخیاں دویدن گرفت، روئے آں خانہ سوختگان چوں دیوار آتش رسیدہ سیہ گشت۔ از غابت نامی، جوہر آتش را سر با سیر بر کشیدند، و ہر ہمہ خود را با زن و فرزند در آتش انداختند، و بہ دوزخ می رفتند۔ ذٰلِكَ جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللَّهِ النَّارُ۔ چوں بیرون حصار، از سوختہ شدن آں کندہائے جہنم، روشن شد، غازیان ہر یک از تہنائے سنگین دلہائے آہنیں چقماقے کشید، و از میاں سنگہائے کوہ و آہنہائے جوشن، چوں شرارہ از چقماق، بروں می جستند۔ ناگاہ از دمدمۂ ہوائے فتح، بادے تند بر آید، و آتش دروں را بلند تر گردانید، سپاہیان آتش پارہ لشکر اسلام ہر ہمہ شمشیر بر مثال زبان آتش گرما گرم بر کشیدند، و بر حصار بر رفتند و دران مشتے خس و خاشاک نیم سوختہ در افتادند۔ ہر کہ از جوہر آتش نا سوختہ ماندہ بود، از گوہر پلارک افروختہ می شد۔ چون کار بدان حد رسید، مقدمان

باقی ماندهٔ حصار نیز خواستند، که بقار خود را فدائے جوہر کنند۔ دریں اثنا نائب عرض ممالک اَبقاهُ اللّٰه، که سراج دین است چوں ہنگام روشن کردن چراغ فتح دید، انانیز نام برادر مقدم حصار را، که پنبه شده بود، و کثرت زارہائے آں زمین خریده، بفرمود تا بدست آورند، و مالش سخت فرمودند۔ و چوں سوختنی بود، بزبان روغنش چرب کردند، و برائے سوختن و گردن زدن نگاه داشتند و حالے آں چراغ مرده ہندوان را برائے زندگانی زبان دادند، تا چوں صبح فتح و فیروزی و سرخ روئی از آفتاب تیغ جہانگیر آفاق بدمد، آن نائرهٔ فتنه را اطفا کنند۔ چوں ازاں قلعه دود تاراج بآسمان دخانی برآمد، بعضے گریختگان ازاں آتش انگیزی با دیدهٔ پر آب پیش رائے شتافتند، و ہمچناں ہیزم تر گریاں و نالان سوز درون بیروں دادند۔ آتش در رائے گرفت و خواست که سوئے دریا گریزد۔ اما چوں رائے بزرگ بود، صاحب پیل و حشم، مصلحت ندید که بداں حیدر به شعلهٔ خویش روشن کند۔ ناچار بر سوختگی حال خود قدرے گریه کرد، و حرقت درونه را تسکین داد۔ نظم

لیک آتش غم چو سر بردارد
روغن بود آب دیده در وے

نسبت زدرخت شاخ در شاخ

روز شنبه دہم شعبان، شاخ بد شعبهٔ فسق الفسقه۔ ازانجا کوچ کردند۔

وخواستند کہ شجرۂ طیب را در خاک تلنگ انشعابے پدید آید، دشمن خبیثہ را کہ درو بیخ فرو بردہ است، بقوت تمام برکنند۔ چوں شعبان سیب بے سروپا از سر درخت بہ نمود، مصرع

یعنی از ماہ مبین چہاردہ روز

در دو گویان در مزارع کوتربل رسیدند ہنگام نصب علم طوبے شکوہ، ملک نائب باربک طولی، کہ کارفرمائے بہشتیان است، ہزار سوار پرندہ را، کہ زاغ فتح جز بر شاخ کمان ایشاں آشیاں نسازد، پرواز فرمود، تا بے دیںنے چندرا، اگرچہ خنجر خون برگ بید بردست گرفتہ باشد، زبان گیر گیرند، واخبار آں زمین پرسند۔ چوں افواج مذکور در مرغزارہائے ارنگل در رسیدند، ونعل مرکب از مالش سبزہ زارہائے آں سواد سبز آہن گشت، دو سرو آزادہ نامی یا چہل سوار خدنگ انداز با دیایان سوسن کش را پیشتر راندند، وبر کوہ انمکندہ، کہ از انجا تمامی عمرانات و باغستان ارنگل نمودہ می شد، برآمدند، نظم

کہ بینند از انجا و جائے روند

کہ مردم چو مردم گیا بدروند

باز نسبت زسازہائے مصاف

از تیغ کوہ نظر تیزمی کردند۔ چہار تیزی سوار ہندو در نظر آمد سواران لشکر کمان کشیدہ،

در پے ایشان درنشستند کہ راہ بہ تیر چہار پری سپری کردند، وکا چکش بخدمت
سرلشکر فرستاد - او خود فالے دید دریں پوست باز کرده، وگفت، نظم

کہ بہ شمشیر چنیں باز کنیم
از سر ہندوے بے فرمان پوست

نسبت آفتاب و ابر نگر

چوں لشکر انجا رسید، و سایہ بآں لعل سر بر ابر سود، چنانکہ ابر را از وسرخ روئی ہر چہ
تمامتر بحاصل آمد، ملک عصمہ ہنگام ظہیر، بمظاہرت ہم پشتی چند، روئے بہ تماشائے
حصار آورده، گرد برگرد حصار در عین آفتاب می گشت - حصنے دید، کہ مثل آں مصراع

در گردش آفتاب نتواں دیدن

نسبت قلعہ و حصار نگر

دیوارے از گل خام، اما چناں سنگین کہ خشت پولاد بروے نخلد، و اگر کروہہ مغربی
بروئے زند، چوں فندق طفلان باز پس جہد، بر جہائے خاکیش از ثور ثابت تر،
و برج جوزاش تا کمر علم کفرہ بر سر ہر کنگرہ از بیم نگونساری درلرزه، و عراد ہائے ہنود
از ترس شکستن درنالہ - راوتان جنگی، باہمہ سنگ گراں، خود را در فلاخن بلا نہاده بودند،
بعضے بجہت منجلیق سنگ گرد میکردند، و بعضے کہ بے سنگ بودند خشت وزر ویں

می انداختند۔ آں روز ملک غازی چند جاہائے تغلب رانیکو سرہ کرد، و بازگشت نظم

تا بامداد پیش برد کار دبار جنگ
مژدہ بکاسۂ سر ہندو و مدزنگ

بازنسبت زنجوم و افلاک

روز دیگر کہ فلک کبود پوش فاتحہ صبح بر علم آفتاب دمید، رایت آسمان سائے ملک الشرق بعزیمت کوچ ارتفاع یافت، و در منزل انمکندہ نزول کرد۔ کرت دیگر ملک والا گرد برگرد بروج حصار دور فرمود، و جائے استقامت لشکر در نظر آورد نظم

تا رشتہ برشتہ خیمہا را
ہمسایہ کند چو دلو با حوت

ہست ایں نسبت شعبان و برات

روز اوّل برات بود، و میانۂ شعبان، کہ سایہ بان لعل را درمیان شہر رسول بہ بلندی نصب کروند، کہ ہلال رمضان ازاں فرود تر می نمود۔ و دراں شب خواجہ نصیر الملک سراج الدولہ، اَضاءَ اللہُ بَرَاتَ عمرہ، بذات خویش چراغ برکردہ، لشکر را قسمت میکرد۔ و ہر قسمے بجائے میفرستاد، تا حصار را در شورۂ لشکر در آرند، و نقطۂ وہم آتش در دنی را از سلاح پانداں بیرونی باز دارند نظم

وانگہ زپئے سوختن آں درروئیں
آرند بہم مادۂ ناری وہوائی

نسبت زخشم شمارایں را

چوں سایہ بان ہمایوں مقابل دروازہ ارنگل ہیل واری نصب گشت، وخیمہائے پیرامون حصار چناں دامن بہ دامن دوختند، کہ سر سوزنے درمیان نہ گنجد، حصار راکہ ہندوان درروئے برساں گزپائے در دامن استراحت دراز کردہ بودند وخفتہ، بیداران لشکر منصور بہ گز بیداری می پیمودند۔ وپاس آں محل بہ اہل تیقظ حوالہ می کرد، چنانکہ ہر تمنے راہزار ودولیست گز زمین قسمت رسید۔ وتمامی دورحصار دوازدہ ہزار وپانصد وچہل وشش گز بود، کہ در دور خیام درآمد۔ چناں دار کفر، براع ساختند از خیمہا بازار کرپاسی تمام۔

اینک ایں نسبت درودگری

لشکر منصور برساں دندانہائے ارّہ صف کشید، ودل ہندوان دونیم گشت۔ فرمان دادند کہ ہر کسے در عقب خیمہ خویش کشتہ گر یعنی حصار چوبیں کشند۔ درزمان تیرہائے بوسلی برائے نصرِ اسلام نیار رسند، ولشکریاں ہر یکے آنحق کندہ شگن گشت درختانے، کہ سنگ میوہ خواران نہ خوردہ بودند، تیرہائے آہنیں می خوردند، و

می انداختند - آں روز ملک غازی چند جاہائے تعلب رانیکو سره کرد، و بازگشت نظم

تا بامداد پیش برد کار د بار جنگ

مژده بکاسه سر هندو دمد ز سنگ

باز نسبت زنجوم و افلاک

روز دیگر که فلک کبود پوش فاتحه صبح بر علم آفتاب دمید، رایت آسمان سائے ملک الشرق بعزیمت کوچ ارتفاع یافت، و در منزل انگنده نزول کرد - کرت دیگر ملک والا گرد برگرد بروج حصار دور فرمود، وجائے استقامت لشکر در نظر آورد، نظم

تا رشته بر رشته خیمها را

همسایه کند چو دلو با حوت

هست ایں نسبت شعبان و برات

روز اوّل برات بود، و میانهٔ شعبان، که سایه بان لعل را درمیان شهر رسول بلندی نصب کردند، که هلال رمضان ازاں فروتر می نمود۔ و دراں شب خواجه نصیر الملک سراج الدوله، اضاء الله برات عمره، بذات خویش چراغ بر کرده لشکر را قسمت میکرد۔ و هر قسمے بجائے میفرستاد، تا حصار را در شوره لشکر در آرند، و نقطه وار آتش در دنی را از سلاح پاغاں بیرونی باز دارند نظم

وانگہ ز پئے سوختن آں دررُئیں
آرند ہمہ مادۂ ناری وہوائی

نسبت زخشم شمار ایں را

چوں سایہ بان ہمایوں مقابل دروازہ ارنگل ہیل واری نصب گشت، وخیمہائے پیرامون حصار چناں دامن بہ دامن دوختند، کہ سر سوزنے درمیان نہ گنجد، حصار راکہ ہندوان در روئے برساں گز پائے در دامن استراحت دراز کردہ بودند وخفتہ، بیداران لشکر منصور بہ گز بیداری می پیمودند۔ وپاس آں محل بہ اہل تیقظ حوالہ می کود، چنانکہ ہر تمنے را ہزار ودولیست گز زمین قسمت رسید۔ وتمامی دور حصار دوازدہ ہزار وپانصد وچہل وشش گز بود، کہ در دور خیام در آمد۔ چناں دار کفر، براع ساختند از خیمہا بازار کرپاسی تمام۔

اینک ایں نسبت درودگری

لشکر منصور برساں دندانہائے ارہ صف کشید، ودل ہندوان دونیم گشت۔ فرمان دادند کہ ہر کسے در عقب خیمہ خویش کشتہ گر یعنی حصار چوبیں کشند۔ در زمان تیرہائے بوتلی برائے نصر اسلام تیار شد، ولشکریاں ہر یکے آنحق کندہ شکن گشت درختانے، کہ سنگ میوہ خواران نخوردہ بودند، تیرہائے آہنیں می خوردند، و

فریادہی کردند، و می افتادند۔ و ہندوان درخت پرست معبودان خویش را نمی توانستند که دراں واقعہ فریاد رسند۔ تا ہر شجرہ ملعونہ، کہ دراں دار کفر بود، ہمہ را از بیخ برافگندند درودگران سبک دست آہن آب دادہ را، برکندہا تیز کردند و درحق چوب خستہ و شکستہ پیش نہادے می نہادند۔ و پیش نہانی می زدند، و بہ زخم زبان تیشہ، تراش خویش پیدا می آوردند۔ تا حصارے چوبیں پیرامون لشکر درکشیدند، با ستحکامے، کہ اگر از آسمان آتش بارد، شعر

ھُوَ الْمَامُوْنُ مِنْ حَرْقٍ دَوَامًا
کَمَا مِنْ غَرْقِ مَاءٍ فُلْکُ نُوْحٍ

نسبت جنگ و ساز رزم این

چوں شام ہندو چہرہ بر آفتاب شبخون آورد، و خواب شب رو بر دروازہائے چشم تاختن برد، و حصار دیدہ در بند آں شد، سپر بر پشت بستہ، و تیغ برآوردہ و صف در ویہ کشیدہ بہ پاسبانی لشکر، خواب را بزوبین مژہ از چشم بیروں راندند۔ چوں نیم دیگ دل شب شد، و شہاب سوئے دیوان ظلمت تیر انداز گشت، و ماہ کامل سپر کوکب بر سر آورد، بمقدار ہزار ہندوئے، تیزی سوار، ہندی گذار، از خیل مانک دیو، مقدم آں دیار، بانگ دیو برآوردہ، بر لشکر اسلام شبخون آوردند، مصرعہ

لاحول کہ ایں سپاہ از ایشاں تر شد

نسبت جانوران آبی

نهنگان محیط لشکر خود در کمین آن ماهیان درع پوش بودند حالے که دریافتند، بزخم پیلک آبدار هر یک را دام ماهی ساختند. برگستونیان باخه وار از زخم گرز وعمود سر در سینه میدُزدیدند. وسرهائے راوتان چون بیضهٔ نهنگ بر زمین ماهی پشت می غلطید. دریک دم آن همه مردم آبی میان سیل خون غرق گشته بودند، ومانند ماهیان لسبل کرده خدائے افتاده. ونیم کشتگان نیزه و تیر چون غوک مارگزیده فریادی کردند. وگریختگان زخم برپشت خورده، بشکل معلولان سرطانی، دیر پچلائے درآمد مرگ پیش خویش بازکشاده. شعر

ظَمِئُوا فَلَمَّا نَزَعُوا بِأَعْتَابِ الْوَغَى
بَلُّوا بِمَاءٍ صَوَارِمٍ حُلْقُومَنَا

نسبت آئینهائے آهنین

چون بضرب وطعن شمشیر وسنان اغلب هند مقتول ومغلوب ومنهزم گشت بعضے گریختگان که تیزی عزم برگستوانها بریده بودند ودربند بریدن راه شده پولادزوران غزا از حلقهٔ آهنین لشکر سنگ جها د محکم برکشیده دپیکانهائے پلارک بر دلهائے سنگیں کفره تیز کرده بدنبالهٔ ایشان درنشستند. وسرهندوئے را، که دراں

حدود دری یافتند، بصرامت تیغ ہندی و تتارچہ ترکیش سقط می کردند۔ و بعضے را مغلول دماسور بلشکر می فرستادند۔ دریں میان تنی چند از حلقۂ اسیراں چناں سلسلہ جنبانیدند، کہ قصبۂ الیست دہد و م نام شش فرسنگی تلنگ۔ سہ زنجیر فیل، کہ بندان فولاد پشتہ کوہ را رخنہ کنند، آنجا نہفتہ داشتہ اند۔ درحال بفرمان کارفرمائے جنود شاہی، از فولاد دندان لشکر، سہ ہزار سوار جرارہ بداں طرف برابر رکاب قرابیگ میسرہ مطلق عنان گشتند۔ چوں در کوہ مذکورہ رسیدند، پیلان را خود ازاں حد پیشتر بردہ بودند۔ ناچار بتعاقب آں قطعۂ زمین دیگر قطع کردند۔ از اقبال تا محدود خدایگانی سلسلۂ قید آں ہر سہ فیل بدست بندگانِ دولت آمد۔ پیلان خو و بجبت شتافتن بدرسرائے شاہی زنجیری گسستند۔ چوں بلشکرگاہ رسیدند، ملک تیغ زن یافتن آں ہر سہ کوہ آہن غنیمتی گراں تصور کرد، و نگاہ داشت، کہ با پیلان دیگر، سوئے زنجیر داخول سلطانی فرستد۔ نظم

یقین در آئینۂ تیغ دیدہ بود آں حال
معائنہ شدہ بے گفت کاہن درمال

نسبت میر حاجب و چوگان

چوں کارفرمائے لشکر نائب امیر حاجب حال بود، و بچوگانش نسبتے تمام، ہر روز دیوانہ سواران لشکر را در پے مقدمان لدر دیو تاختن فرمودہ بود۔

وبہ چوگان ابروا شارت رانده، کہ ہرکجا راوتی سربازپیش آید، سرش گوئے سازند وبجال گاه عرض رسانند سواران بازنده میدان رخصت فراخ یافته، گوئے سر از تنہائے انبوه جدا کردن، بازی میدانستند۔ ہرتازیانه بالائے مردے که درلشکر بود، بچابکی براسپ می پیچید، وبازی بازی ازان سربازان گوئے می بردو آں ہمه سرہائے خون آلود چوں گوئے رنگین، خدمتے جنگ چوگانی ملک پیس آورد۔ ملک نیز گوہہائے سنگین مغربی را، گرد برگرد حصار، گردکردن می فرمود۔ نظم،

تا بزخم گوئے سنگین آنچناں میداں کند
قلعه را کانجا ببازی گوئی نتواں باختن

بازنسبت زمنجنیق نگر

چوں منجنیق بیرونی استعداد از شجرۂ طیبہ شہادت داشت، ناچار خرابی در بنیاد کفر می افگند۔ ازانجا، که عرادہائے درونی را برآمد از شجرۂ ملعونه لسپید بود، بضرورت از سنگ صلابت اسلام انکسارے می پذیرفت۔ وسنگِ مسلمانان ہمه بقوت حبل متین بلندی پرید، لاجرم صواب ہمراه او بود۔ وگروہۂ ہندوان از رشتۂ زنار تقویت داشت، ع

لابد ہمه برخطا ہمی رفت

نسبت سازہائے قلعہ کشائے

چوں ساباطہا دگرگہا مرتب گشت، و بلندی آں بجائے کشید، کہ حصاریان یکبارگی خیرہ ماندند؛ خندق حصار کہ پیش لشکر اسلام بکاوکاو درونی عمق خویش عرض میکرد، ہرچند در وژرف می دیدند، و تعمق می نمودند، ہجوم چندان سپاہ را سوئے خویش راہ نمی داد؛ و دو لب جہان در جہان باز کشادہ، از حفظ حصار سخن می گفت۔ عاقبت خاک در دہانش کردند، و لبالب بہ چیش انباشتند کہ ہر دو لبش یکے شد، و دراں ہیچ جائے سخن نماند۔ و یک جانب دربازوے حصار، کہ صد دست پنہاں داشت، بزخم سنگہائے بزرگ چناں خورد گردانید، کہ از معانقہ ہنوز زیر بغلے بار داشت۔ جانب دیگر نیز باسیب گروہہ مغربی، دیوار دروازہ را از رخنہائے بسیار، دروازہائے دیگر پیدا آمد۔ آں ہمہ دروازہ فتح بود، کہ بفتح باب آسمانی بر بندگان دولت خدایگانی کشادہ گشت۔ آرے از نظم

ہر رخنہ، کہ در خانہ دشمن افتد

باشد زبرائے دوست دروازۂ فتح

نسبت از جنگ حصار است ایں جا

چوں از میان خندق تا کمر حصار، از ریختن خاک، خاک ریزے بلند بر آمد،

و دیوارہائے حصار گلین نیز از زخم سنگ خاک زیر شد، خواستند کہ پاشیبے چناں کشادہ بہ بندند، کہ صد مرد پرہ بستہ دکشادہ بالا ردد. حالے لبستن پاشیب راچند روزے می بایست، و فتح برائے دیدن از پس شتاب بر تیغ پاسے میکوفت۔ وزیر صائب تدبیر ملوک رائے زن را برائے زدن رائے، حاضر گردانید، و حسن اتفاق را بران قرار داد، کہ پیش از ترتیب پاشیب،

شرط دست آزمائے بجائے
چوں فتح بسوئے ماست، باشد بُود

اینک این نسبت ماہ رمضان

چوں شب سہ شنبہ درآمد، و شمار رمضان بجائے رسید، کہ اوّل صیام رفتہ بود و آخر در نیامد، مصرع

یعنی از ماہ روزہ یازدہ روز

شبے روئے نمود در غایت روشنائی مہتابش سواد لیلۃ القدر را بیاض کردہ ادعیہ تراویح امداد آسمانی را بہ بانگ بلند خواندہ، و مہر روزہ نقد ثواب برائے مژدہ غازیان مہیا داشتہ، فیروزی سپہر بہ نزول از زلف شب کمند ساختہ، نظم،

پروین دو کف از بہر دعا باز کشادہ   کاید بدو دستش زپے فتح کلیدے

نسبتِ نردبان شمر این جا

درین شب آبنوسی، وزیر عالی درجہ فرمان داد، کہ شباشب درہر خیلے نردبانہائے بلند، باساختگیہائے دیگر، ساختہ کنند۔ وہرگاہ دہل جنگ آواز دہد، ہرکس از النگ خویش رواں شود، نردبانہارا سوئے دیوار حصار برزند، مصرع

تاکار فتح پایہ بپایہ شود بلند

نسبت تشریف و خلعت بنگرید

چوں بہ برکت روزہ، بجہت سرلشکر اسلام، تشریف فتح مہیا گشتہ، و کلاہ ماہ بسر رسید، بامدادان، کہ آفتاب جوزا کمر قبائے چرخ را طراز نور ببست کمربند آں غزا، برعزم پوشیدن قبائے سلاح، مصرع

بسوئے آب دویدند، موزہ رابکشید

نسبت زعبادت ست این جا

پس آب وضو را، کہ ہر قطرۂ ازان تیغے ست آبدار برائے جان شیطان، کہ الوُضُوءُ سِلَاحُ صَلَاحِ الْمُؤْمِنِ، باستعمال رسانیدند، و مستعد جہاد اکبر روئے بہ محراب آوردبہکش مجاہد نیز قامت تعبدًا باقامت فرض خدائے راکع و ساجد

گردانید، و دست نیاز بطلب سرسبزی و فیروزی سوئے آسمان بر داشت، و نیت خیر باد شاہ خیر را در حضرت ملک غیبر کہ خیراز و یابی است، برائے قلع آن خیبر شفیع برد۔ درحال از دروازۂ غیب کلید فتحش در رسید، ولیکن وقت را می بالیست مصرع

كَذَالِكَ الْاَمْرُ مَرْهُوْنٌ بِوَقْتِهٖ

نسبت جنگ و حصار است این جا

تا سپر زرین آفتاب یک نیزہ بالا بر آمد، در زمان ملک مجاہد، نو را لصدور جُنَّةٌ مِنَ النَّارِ سپر عصمت نفس ساختہ، والف دنون "دَ اَنْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِيْنَ"، را تیر و کمان غزا پرداختہ، وکمند حَبْلُ اللّٰهِ را بر دوش توکل حمائل انداختہ، آہنگ حصار کرد،

نظم

کہ تا بجھن سفالین زگیر ریزد خون
چنانکہ محتسب از خم شراب گلناری

نسبت جنگ و حصار است این ہم

خروش طبل حربی، بہ تسبیح يُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهٖ، غلغل در گنبد فیروزہ افگند دہل غازیان ہر طرفے آواز میداد، و نفخ لبیک گویان میدوید۔ دلاوران ترکش بند، چوں شیران نیستانی، بر دیوار حصار جستن گرفتند۔ تیر چوں باران نیسانی می بارید، و

صدفهائے سینۂ ہندوان می شگافت، وگوہرہائے پیکان دروئے می نہاد - کاوندگان سخت بازد، بکاوکاو تمام، درقلع حصار درنشستہ بودند، وحصارگلین نیمے بہ پردۂ غبار سوئے آسمان میگریخت، ونیمے بلباس خاک خود را درحمایت زمین می انداخت، کمان ترکان، اگرہمہ خنک پے بود، ازبلندی باآسمان پہلو میزد، کہ کمان رستمم، وتیرقادرشستان، باآنکہ یک اندازبود، ہوا را پوشیدہ می رفت، کہ ابہنم بعضے متین را درنقب حصار بکار داشتہ، گوئی زبان آورے بجاث را بجثے بربنا فرمودہ اند- وبعضے تیغ را درگل معول ساختہ، پنداری حرفے لطیف بزخم زبان در طینتے منجمد درمی نشانند- نردبان چوبیں ہرفردترے را ازسوئے اسلام، برائے درجہ جہاد پایہ ہرچہ بالاترمیداد- وحصار گلین ہربالاترے را ازخاکساران ہنود، بجہت مذلت کفر، درخاک تیرہ ہرچہ فروترمی انداخت مغربہائے بیرونی، کہ منجنیقہائے درونی کردہ دارشدہ بودند، پنداری جوانان نوخاستہ باعروسگان روئے پوشیدہ برسم معاشقہ، سنگ بازی میکردند- وہردوجانب کشش بغایتے بودہ، کہ بہ مژگان رشتہ لبستہ، ہزارحیلہ شان بنگاہ می داشتند- اگریک کرونہ بیرونی سوئے درون پرتاب می شد، ہمہ را ازدرون دوکروھی می افتاد- اما ازمنجنیقہائے درونی، اگرچہ ددگان کروہہ می آمد، کردہا یگانہ گویان راہیچ آسیبے نمی رسید- الحمد اللہ علے دین محمدیؐ- شک نیست کہ سنگ معبود گبران است وچون ازوہیچ کارے نمی آمد، آن ہمہ جسد باطل معبودان نابکار خود را- برآسمان می بردند، وبرزمین می زدند، ع جاے ان بود کہ برخاک زنند ایشان را

باز نسبت ز حصار است این جا

باز عامه پیادگان لشکر اسلام، بعضے بناخن بر برج گلین بر می رفتند؛ وچوں ماه در برج خاکی دریافته بودند، خریداری ضیاع وعقار آن دیار برادج سکه علائی در برج ثابت می نمودند۔ اگرچه آں حصار را چناں لطیف بر آورده بودند، که هیچ جائے گرفته بود ومحل انگشت نهادن نه؛ هم عاقبت اصحاب مواخذه گرفت بسرناخنے گرفت میکردند وانگشت نهادنی راجایگاه می جستند، وبرمثل زیرکان که غدفره را در یابند بستاخ وار بر سرش بر میرفتند، تا خدائے شان دست داد، که یک بازوئے حصار را بقبضه قدرت وپنجه قوت، واذا بطشتم جبارین، بگرفتند بیت

شب هماںجا زبر دستی خود بنشستند
زیر دست آمده را پائے شدن بشکستند

چوں شماره ماه بمیانه روزه رسید، مصرع

یعنی از ماه روزه سیزده روزه

باز نسبت نگر از جنگ وحصار

یک شنبه، که روز آفتاب است، از سر آفتاب سر برگرد وآفتاب برائے بزرگی روز خویش شب را نیز روشن گردانیده بود، ودر ذیل روز پیوند کرده تا عرصه وقت

جهاد بر مجاہدان فراخ شود، وبموافقت غزاۃ لشکر از طرف مشرق تیغ بر آورده، وماه از سوئے مغرب سپر در سر کشیده نوبتیان دہل جنگی راچنان در خروش آوردند، که صور تہائے دہل نیز دراں مہابت از خواب جستن گرفت۔ واز غرنیش طبل حربی، چہار کره عنصر نزدیک شد که طویله ربط بگسلند۔ وبانگ تکبیر غازیان ہزاہز" در ملکوت افگند، ونعرہ حیدری مبارزان خراخز در ناسوت آورد۔ مددے که از سپہر دخانی نامزد جیش ایمانی شده بود، میان کرۂ اثیر فرود آمد، وازانجا آتشے باخود ہمراه کرده رسید ودر پناه جایہائے گبران آتش پرست زد، وآن ہمه خسان ممسک را در بذل جان کثیر الرماد گردانید۔ چوں علمہائے آتش، که از عمود نے زبانه میزد، فرو خفته به برقہائے اسلام بر حصار، شعر،

الحمد لله الذی اعلی علی
فلک العلی علم الهدی سلطانه

باز نسبت زساز رزم نگر

چون ایام آن در رسید، که بعض درمیان رمضان امضایابد، روز چهارشنبه، که روز نیز ست، چشم سہناک سلطانی بفیروزی وبہروزی درون حصار گلین، چوں سہم دلاوران که در طینت غزان بخرابی بنیت در آید، در آمد، آں خیبر درونی راکه درست نقش خیبر داشت، گرد کرد ند ہیچ ہندوئے از رسن غازیان، چوں سگ

از خیبر، بیرون نہ جہد ؛ واگر بیرون جہد، بزخم چوبہ تیرے، کہ از ہفت تا بہ آہن بگذرد ع
راست چوں خیبر برجاش غربلش کند

بازبین نسبت حصار این جا

چوں صفِ سکندری پیرامون حصارِ درونی سدِ آہن کشید، حصارے درنظر آمد۔ از سنگ خارا سر بر آسمان افراشتہ ؛ آسمان شیشۂ خود را از سنگ کنگرش بحیلہ دور داشتہ۔ درز نازش بہ پیوستگی باہم دوختہ، کہ سر سوزنے در روئے نخزد ؛ در رو دیوارش بہ شیرینی لیسیدہ، کہ اگر مگس برو نشیند، بلغزد۔ از بس لطافت کہ در آب و گلش سرشتہ اند، متین را زیان کار نکند، کہ در حق او نیش آرد۔ واز غایت متانت کہ در سنگ و سکونش نہادہ، مغربی را دل نشود کہ در باب او زخم زند۔ کوہے روئیں درشت، کہ مورچہ از بر رفتن آنچناں فروماند، کہ در طشت روئیں ؛ یا قلعہ نالیست، کہ باد دران آنچناں گم شود، کہ در نائے چوبیں۔ کنگرش در ہوا ایستادہ تا ماہ دویدہ ؛ بنیادش از آب گذشتہ و بماہی رسیدہ **نظم**

پاسباں بر سر او، فرق بشوید از ابر
نقب زن در تہ او، پائے بشوید از آب

شعر
شَرَفٌ تَنَالُ الْغَمَامَ مُحَلِّدُ دُهَا
ثَلَمَا وَمَا بَيْنَ الْغَمَامِ مِرَاق

نسبت زحصار و خندق است ایں

چون حشر لشکر بر لب خندق رسید، اگرچه خندق آب دہانے داشت ہیچ مذاہر کہ سخن عبرہ میکرد، میخواست کہ اورا فرو برد، شمشیر زنان لشکر ازانہا ہیچ سپر پر آب نیند اختہ، دہر ہمہ یکبار دل بر شنا نہادند؛ و سرہر سرے کہ در مساحت داشتند، برروئے آب آوردند۔ طرفتہ العینے بر آب چناں لنگر کردہ بگذشتند، کہ کشتی براں آب نیار دگذشت۔ خواستند کہ دراں تنگنائے آہنگے آرند، و بر طریق نائے رخنہا در شکمش پیدا کنند، و آں سبے ستون را فرہاد وار العشق تمام بر مظلے بکنند، کہ بہزار ستون نہ ایستد؛ و برج اوراچناں بخارش خراش سخت بخارند، کہ سر زیر و پا زیر شود۔ الغرض قصہ کردند، کہ بگرفتن آن قلعۂ زمین را از دست ہندوان برنہجے بیروں برند، کہ خاک ہم در مشت ایشاں نماند، مصرع

آرے آرے خاک ہم از کافراں باشد دریغ

بیں نسبت گنج و معدن ایں جا

بسیہلائے لٹہ دیو، کہ چوں مار بر گنج نشستہ بود، و مردم خویش را گرد خود حلقہ کردہ، پیلان بقوت زرپیل بالا ہمہ از زر سلسلہ می جنبانیدند۔ ازبسکہ خیال مار گنج زر گزدمہ در چشم فکرتش درآوردہ بود، و از تصور جواہر بسیار آب مروارید در وں دیدہ باطنش فرود آمد چندانکہ میخواست پیش بینی کند، نظر بصیرتش یاری نمی نمود۔ ازانجا کہ در حصار داری

و دلاوری سنگے داشت ہر بار کہ سکۂ کار خود را بر دل سنگیں عیار میکرد، قلب میتافت
و اگر جہت دادن زر براں می شد، کہ سنگ از سینہ دور کند، دل با او بر سینہ میزد
کہ بمقدار رنگ زرکہ بر سنگ سیاہ محک ماند، از دل جدا نتواند کرد براں نہادہ بود
کہ خر سنگے در پیش غلطاند، اگر آیندگان را پائے در سنگ آید، و قدم باز کشد۔ اما با ہیبت
خدایگانی چناں بر روے زد، کہ دلش با چنداں گرانی بر برید، و او را بے سنگ گردانید،
تا از غایت بے سنگی زرہائے، کہ زیر سنگ گراں نہادہ بود، کہ ہم سنگ آں کوہ بر نتواں کشید
نخست کوہ کوہ از سنگ گراں بر کشید، و نعل بہا رعین عبودیت مہیا کرد۔ و بعد ازاں صورتے
زریں نمود از تن گلیں خویش بساخت، و بہ قبول ذمہ سلسلہ زر در گردنش انگند، و بدست
بسیتہائے کامل درایت، کہ سخن الشان از زر کامل عیار بے تغیر تر بود، بخدمت کارواں
لشکر فرستاد۔ و عرضہ داشت کرد، کہ پیش آہنیں تناں اسلام ہندوئے برنجین را
خلاف روئیں تنی بداں ماند، کہ شاہ سیمین تن با پور زال زر دعوئے پولادوندی کند
چوں چنین است بندہ لدّر دیونا چار روئیں تنی خویش را در گوشہ نہاد، و ازاں روئے
مہابت پلارک سبز شاہی زر در ویم گردانیدہ است، و بلک تن سنگینم از شعاع آفتاب
شمشیر زرین گشتہ، ہین عرض خود را ساختہ، جہت اطاعت و مال گذاری در عرض گاہ
بندگی فرستادم امید از فرستادگان بادشاہ جہاں بخش، آنکہ دراں حضرت والا شفیع
حال من زرد روئے باشد، و باز نمایند، کہ کالبد شکستہ بندہ، از رعب درگاہ
بے جان تر از یں پیکر زرین است۔ و اثر زندگی در خویش روزے احساس کند،

که بادمِ رحمتے از آنحضرت بریں قالب بے جان وزد۔ باقی اگر سر رشتهٔ رضا بندگان درگاہ گیتی پناہ بر بستہ کلید خزاین ونفائس بود، از جنس زر آں مقدار موجود ہست، که از آب آں حملگی کوہ ہائے ہند را اطلیے تواں کرد۔ آں ہمہ ذخیرهٔ خزانهٔ موفورہ شاہنشاہی است، بعد ازیں روے سوے آں نکنم۔ واگر رائے عالم آرائے بادشاہ از راہ شکستہ نوازی، دستی چند ازاں زر سرخ بدیں ہندوئے زردروے باز گذارد، بندہ را میان جمہور رایان سرخ روئی بوجہے دادہ باشد۔ کدام مرد است کہ او را در زر بنیست۔ آں چناں آئینهٔ سکندر ثانی ست، که پشت سوئے زر تواند کرد، بداں اعتماد، کہ بروے تیغ ہمگی زرہائے عالم جذب کردہ است۔ واین مثل در حق آں شمشیر درست آمد، کہ سنگ مقناطیس آہن ست و آہن مقناطیس زر۔ واگر بہ حقیقت آہن بادشاہ را بہ زر چون من خسے میل افتد، گہر پارا کدام دولت ازان بالاتر کہ گوہر شاہی سوئے خودش کشد۔ تبرہ واری ازاں برائے خویش نگاہ ندارم، کہ چوں طینت بندہ از کوب مہابت شمشیر شاہ کافرشکن بشکستہ است ؎ نظم

داند ہمہ کس کہ چوں سفالے بشکست
از تبرهٔ زر درست نتوان کردن

نسبت ایں جانگر زگوہر ودر

" واگر سخن در سنگ پارهٔ وجواہر رود، چنداں خال زادهٔ نیسان، وہمشیرهٔ باران،

ویتیم صدف، وجگر گوشہ کان گرد آوردہ ام، کہ نہ چشمہائے کوہ دیدہ است، ونہ بگوشہای ماہی رسیدہ۔ آں ہمہ نثار راہ فرستادگان درگاہ است،

در رہے کامد سپاہ شاہ بر خار و خاک
لعل ویاقوت از نریزم، ور زمان خونم بریز

نسبت اسپ چوں طویلہ دربیں

"اسپ تیز مقدار بیست ہزار بحری وکوہی آنچنان ہست، کہ بحرے مانند باد بر روئے دریا بدود، کہ پایش آلودہ نگردد، وکوہے اگر برکوہ گام زند، تیغ کوہ چوں شمشیر ہندی بلرزد۔ افسران ہمہ ہم با طویلہ غلامان خاص مربوط خواہد گشت۔ با ایں ہمہ، از غایت تجلت، سنان تمالک از دستم بیرون می برد، وبراں می شوم، کہ ازین حیا دو اسپہ کنم وبگریزم زیراکہ،

در سلک نزادگان ادب نیست، کہ من
خس مہرہ دہکربا وبیجا دہ کشم

نسبت پیل ہیں بقدر گراں

"پیلان نیز صد گانہ ہستند، کہ پیش در سرائے اعلیٰ بہزار گانہ شادی می ارزند۔ ہر ہمہ پیلان مست معتبری نہ پیلان سہزی خوار بنگ بیشترے جوان ونوازدہ کہ درین

وقت دو دندان می شوند، نه از انہا کہ از کبرش دندان بلند شده باشد، یا از غایت پیری بے دندان گشته- این ہمہ پیلان آوازۂ پیل افگنان لشکر خدایگانی شنیده اند و گوشہائے ایشان باز شده- بہ بینی خط بر زمین می کشند، کہ بعد ازین روئے سوئے کعبۂ اسلام جز بہ تعبد نیارند- اینک پائے عمدۂ کار بندگی ساختہ، و فرق راستہ باب طاعت پرداختہ، می آیند، تا اگر از بندگان درگاه عتابے رسد، بدانان گوش برگیرند، و اگر در سیاست معاندان فرمان نفاذ یابد، ازین دندان در پذیرند خدائے شان پیشانی داده است، کہ خاص خدمت درگاه سلطنت را شاید بیت

هم از شنگرف دولت، سرخ روگر دند پیش شه
کہ بر سر خاک میریزند در پیش در ہندو

نسبت موزون و ترازو نگر

القصہ بنده لدر دیو جملگی مال و پیل واسپے، کہ دارد، در ترازوئے عرض بیک کفہ بر کشید، و جان خود را در کفۂ دیگر- ہر کدام کہ در نظر بندگان شاه پیل بند، قَیَّدَ اللّٰہُ اَفْیَالَ الصِّدِّیْنَ مَعَ اَقْیَالِہٖ فِیْ سَلَاسِلِ اِقْبَالِہٖ، محل قبول یابد، خاص فرمایند یقین است کہ مال و جان در موازنۂ عزت ہم ترازو اند کہ اگر مال التماس نند و جان در پلہ خام تن بگذارند، و زان وجود را از گرانباری اندوه عمود معیشت بشکنند و اگر پلۂ تن را از جان سنگین خالی کنند، نیز پلۂ مال بر زمین ماند- بہر دو جہت موازنۂ این

کارموزونی ندارد۔ چون چنین است، بندۂ شاہین تصرف خودرا دوال بریدہ می یابد، کہ میزان کار بادشاہ عدل سنج راست ایستد۔ اگرخرمنے جان دارم، ہنگام طلب آں برکشیدۂ یزدان بہ کاہ برگے برسنجم، وہمہ را ازسنگ گراں دل برکشم، وبہ کار سنجان حضرت سپارم۔ واگر خدایگان عفوسنج، ثَقُلَتْ مَوَازِيْنُ اَعْمَالِہٖ، درمقابلۂ مال، جان بے وزن بمن بگذارد، آخر بندہ سنگ رایان دارد، نہ ترازوئے بقالان خشت آہنیں دلاوری، کہ سنجیدۂ دست بندہ است، برکشم، واز رایان خام الوستیں تراز وکنم، ومالہائے گراں لبتانم، وبداں موازنہ، کہ در ذمۂ بندہ بارکنند، برگردن گرفتہ، دربندگی بادشاہ مالک رقاب رسانم

نظم

اگر پا سنگ داری زاں شودکم

بپاسنگش فرستم جان خودھم

بین نسبت جوہر و معادن

تراُل ملک نہب چون لسیتہائے رائے پیش سایہ بان لعل، کہ دیباچہ سرخ روئی فتح وفیروزی، دررسیدند، وروئے زرد را برخاک مساس کردند، چنانکہ سفال زمین رنگ روئے گرفت، وزبانے ہندوئے فصیح بران تراز تیغ ہندی، بروں کشیدند، وپیغام رائے بگزاردرسانیدہ، ملک بت شکن بتویہ ہندوان میدانست۔ بہ گفتار لمع الیشاں التفات نکرد، وبداں صورت زرد توجہ

نہ نمود۔ خواست کہ آن راچون سیم قلب برروئے ایشان بازنند، اما درو ہے سکندر ثانی، کہ از سدّ ہفت جوش و بلک از صنع شدّاد محکم تراست، بہ قہرمانان لشکر دادو بہ سر خضخان، کہ زمرد خاتم مملکت است، ہمین عرض کردند کہ بندگان درگاہ زربستانند، و رخنۂ قلعہ گیری مسدود گردانند، و در محاربہ را مسمار کنند۔ چوں سپاہ کوہ شگاف را از سدّ در وہ وحد سوگند گذشتن یارا نہ بود، و کرات سکۂ عفو نیز از سماع فراخ خدایگانی فرو خواندہ بودند، لابد لائے بران آسود، کہ رنجے بر نفس رائے نہند، و بصدقۂ سر بادشاہ جان بخش جان او را بداں صورت زر بخشند، تا رائے دراں صورت جاں یابد۔ اما بشرطے کہ آں صورت جاندار گردد، و ہرچہ از جنس نباتی و کانی و حیوانی، در ملک رائے است، بستانند، و بدرگاہ اعلیٰ رسانند، کہ اگر ازیں مال قراری قراضۂ نقصان پذیرد، رائے را چوں صورت زر بے جان گردانند و حصار را، برسان کورۂ زرگر، خاکستر کنند۔ ہمبریں قرار ملک قلعہ گیر دست راست درمیان آورد، و تیغ جہاد در نیام کرد، و پنجۂ ایادی بر پشت بہ لبیتہان چناں محکم زد کہ سکۂ پشت ایشاں تا نقرۂ قفا، چون تختہ اززیر، چم خورد۔ اگرچہ آں ضرب قراری بود نہ قلعی مع ہذا آں سکینان زیبق وار بر خودمی لرزیدند۔ تا ہم براں گونہ لرزاں و بیقرار درعوں تافتہ شتافتند۔ پرتو ایشاں بر رائے زد۔ رائے نیز چوں برگ زر لرزاں گشت۔ ہرچند روئے سخن را ملمع میکردند، استوارش نمی آمد ہیچ است کہ سیماب شود، و بگریزد۔ بحیلۂ آں سیماب لرزاں را در قالب تسکین ریختند،

وازسخن نرم موم بردہانش نہادند، انگاہ قرار گرفت **نظم**

بہ کیمیائے گشتند بعد ازاں مشغول

کہ چوں دہند زرے راکہ کردہ اند قبول

بازنسبت نظارہ کن زانجم

چوں ہند و اشب خزاین گوہر شب چراغ بیرون ریخت، انجمن رائے ہمہ شب ترتیب جواہر ونفایس می کردند تا بہ ہنگام صبح، **مصرع**

درسلکِ قبولِ شہ درآرند

بامدادان، کہ گنج آفتاب ازقلعہ مینائی روئے نمود، لبیتہان شب وام نفسہائے خود راچوں صبح صادق راست کردند، و باپیل وخزاین واسپ پیش سایبان لعل، کہ سقفی ست از آفتاب مشرق، دررسیدند. ملک برجبیں طلعت جملگی روشنان مواکب لشکر راطلب فرمود، و بہ منزلتے، کہ ازپیش سریر اعلیٰ یافتہ بود انشست، و ہریک مرتبہ دران دیگر رانیز لقدر درجہ او محل اجلاس ارزانی داشت۔ وعوام وخواص برسان انجم اجماع نمودند۔ بعد ازاں لبیتہان رائے راپیش طلب کرد، تا سوئے سایبان سایہ خدائے سایہ کرد ارروئے برخاک نہادند وپیلان راپیش آں انجمن بر سبیل عرض می گذرانیدند۔

پیلان روانہ وملکانِ نشستہ گوئی سیارہ ثابت است، ہمہ برجہار واں

وصف پیل

هست این وصف پیل و نسبت پیل
وصف و نسبت چو پیل هر دو جمیل

پیلانے از انہا، کہ نہ قلم نقاش سر موئے مثل آں صورت نقش بندی تواند کرد، ونہ کلک وصاف سر انگشتے گرد آں اوصاف داند گشت۔ ہر یکے تختے سزائے شاہ۔ و عاج کارش از درون و بیروں۔ بے ستونے روان، و ایستادش بر چہار ستون، زیب صندوقش از عماری زرنگار، گاہ عماری کش، و گاہ صندوق دار علم پشتش بر اوج ہوا سنان افراز، کف پائش بر روئے زمین سپر سازندہ، اطلس را پس پشت افگندہ، صرصر حملۂ درخت را از بیخ برکندہ دندانش با چنان محکمی بزر بستہ، گوہرہائے دندانش از ہر سوئے بیروں جستہ۔ برنج خواری بیخ بر دندانش ماندہ، حوض اشامی چشمہا از بینی بیروں راندہ خرطومش کمند انگن و چشمش بکیں زدہ۔ ہنگام بر نشست پیلبان، زانوئے ادب بر زمین زدہ۔ گوش را بہ اتابکی چشم باز گذاشتہ۔ چراغ را بجنبش با دبیزن روشن داشتہ لحمای استخواں در وے پیچیدہ۔ شکم دندانے دہانش بہ زیبائی فراہم، ستونہائے عاج ش زریں پیرایہ، منظر بلندش بر چہار پیل پایہ، سرش بر ہوا، نیش بر زمین، ہلال بر جبہہ، و ذنب بر سرین۔ کوہی با بینی سارۂ دراز، ابابیل سنگ گشتی، پیل در دنبال و پیش

نہنگ مست - و سرگران امانہ از بادۂ شرابش در سر و عرق از بناگوش کشادہ بے ہیچ غمی بر سر خاک فشاں ، بے ہیچ ناتوانی اندامش گراں - کبدش بی کلبتین وذکرش بے انثیین - نعمانے پیشانیش از شنگرف تر لالہ پوش - ابرے از سواحل دریا برآمدہ ، برگہائے نیلوفرش در بناگوش - ہر یکے بدیں وصف مشتہر ، اما یکے از یکے بہتر - ہر یکے ہم کوہ و ہم باد ، و ہم نرم رو و ہم سخت ایستادہ ، ہم مند و کش و ہم کافرماں ، ہم حمول و ہم قتال ، ہم بار بر پشت و ہم روئے بر بار ، ہم گردن کش و ہم فرماں بردار ، ہم سازش عاج و رنگش آبنوس ، ہم سر بزرگ و ہم زمین بوس ، بابت برنشست شاہ ہم خدمت درگاہ ہم گراں سنگ ہم سبک پائے ہم صف شکن و ہم صف آرائے ۔ نظم

صف بصف آں دم کہ خراماں شوند

زلزلۃ الفیل فیلد و الصف وصف

وصف جوہر

نسبت جوہر و وصف آں ہم

ہر دو دریاست بہ معنے کاں ہم

بعد گذشتن پیلِ خزاین پیل بالا در عرض آمد - جواہرے کہ از بس لطافت صع

بیننده را بلا در دیوانگی دہد

صندوقہائے پر از نفائس - ہر زبرجدی در وئے بروشنائی روئے از آفتاب یافتہ، بلکہ آفتاب از وے روئے تافتہ - و یاقوت شمہا زانہا، کہ آفتاب را از تیز دیدنش غطشہ آید شعر

تَوَلَّدَ مِنْ مَعَادِنِ عَیْنِ نُوْی

وَ دَبَّاہُ الذُّکَاءُ بِنُوْرِ عَیْن

و رمانے ازاں جنس، کہ نظم

گر پرتو اِو بدانہ نار افتد

زاں دانۂ نار برزند شعلۂ نار

و عین الہرہ ازاں نوع، کہ اسد از دیدن آں چشمۂ خورشید را در چشم نیارد، و عین الدیک چناں روشن، کہ عین الہرہ ازاں چشم زند - و لعلِ آتشین ازاں بابت کہ از تابِ او آتش در گوہر شب چراغ نظم

چناں کان گوہر رخشندہ از وئے

بسوز و چوں چراغے از چراغے

زمرد ریحانی ازاں گونہ کہ آب سبزہ بہشت ببرد - الماس چنانکہ از بس لطافت چوں گوہر پولاد در دل آہنیں جا کند، و بسبب مزاج نازک از ارزیر بشکند - نگینہائے دیگر ازاں دست، کہ خاتم پیروزہ سپہر از دیدن آں انگشت در دہان ماند شعر

وَلُؤلُؤ مِثلَهُ فِی البَحرِ لَن تَجِدا

اِن کَانَ تَبکِی الحَیَاءُ فَقَد اَبَدَا

نظم

وزرے چوں حلقۂ ہلال دوازدہ ماہی

کآفتاب کیمیاگر، از برائے بخشش

گرد آتش سالہا و صبح صادق دم دمید

وصف اسپ

صف این وصف اسپ نسبت نیز

چوں در سلک گہر لطیف عزیز

چوں کار عرض بطویلۂ اسپان رسید، ہرچہ رسولان پیش از ار، بادبندی کردہ بودند، ہنگام رسیدن ایں بادپایان گراں رکابان لشکر در صف بود، دی گشتند ہر مرکبے کہ در طویلۂ وقصر رائے بود، از بیم تطویل خصومت سبب تقصیر پیشکش کرد، تا بحدے کہ رائے را بادے ہم در دست نماند۔ از بس کہ سرعت ایں توسنان در درونہ ہمگنان راہ یافت، بیت

مومنان را درونہ شد بر باد

ہندوان راز سینہ جاں ببرید

هر یکے از انہا کہ در نظر نمی آمد، مگر شعر

سوماً قد یجول علی شعیر
دوائر بلا حجی دوراعلی حجر

باین نسبت حکمت کہ شود حیران عقل

چوں ہرچہ رائے را از آباؤ امہات، کہ مَوالید باز گزارند، برسم ارشاد رسیدہ بود، بدست رسولان خوب منطق، چندانکہ مقدار آن در ذہن عقل صورت نہ بندد ارسال کرد؛ و عارض ممالک برسر آن جوہر قیام نمود، و جنس و نوع آں را فصل بہ فصل در رسم کتابت آورد، و ہر جوہرے بہ محل خویش وضع کرد، و بہ نوع مردم در آمد و مقوم ضبطش شد چوں ملک کامل عقل را مُبرہن گشت، کہ در مال و منال رائے سلب کلی و جزوی بحاصل آمدہ است، و ہیچ جوہرے از محلے کہ موضوع بود، نامحمول نماندہ، بجہت تمہید مقدمات ملکی بارسولان دانا شکلہائے انگیخت، کہ در نہایت حال نتیجۂ صغرے و کبرے ظاہر گردد۔ و آں چناں بود، کہ نطقے بقوت تمام کہ انواع معانی در وے مرتسم بود، بمواجہۂ ایشاں بیروں داد، کہ از ہر راہیتے کہ شما باخبرید، چوں پرسیدہ شود، اگر یک قضیہ ازاں کاذب افتد، جوہر جان شمارا، کہ غیر متحرک لیست، در حیز ہلاک اندازم۔ و ہر جزوے، از اجزائے ہر یک، بضرب تیغ جزو لا یتجزے سازم۔ زینہار! کہ بہ مقدمۂ صادق پیش آیید،

و باز نمائید، که چوں رائے ایں ہمہ جوہر جنسی است، بالاتر جملگی اجناس ایں جانب
فرستاد؛ چہ حد ناطق و صاحب فصل کرد، و دراں محل نگاہ میداشت۔ رسولان
منطق سوگند یاد کردند، بخدائے، که انسان را مقوم جوہر گردانید، که میان ایں
اجناس ہر جوہرے از انہاست، که ہیچ انسانے به تقویم آں نه رسد۔ میان ایں جواہر
جوہرے باشد، که در ہمه عالم فرد تواں گفت نزدیک فیلسوفانِ کامل ایں چنیں جوہر خود
وجود ندارد۔ ہر چند پیش ازیں بارائے میگفتند، تا قطع و کسرے دریں جواہر
نه رسیده است، قسمے ازیں سوئے تاج دار عہد باید فرستاد۔ جواب میگفت، که ایں
چنیں جوہر، که باتفاق ہمه فرد است، ہر کسرے و قطعے کجا باید، گوییائے امکان
ندارد، که آں جوہر قسمت پذیرد۔ و ہر مشکلے که در قسمت آں سخن گوید، خطائے بزرگ
بر زبان او رفته باشد، مثل ایں کلام چنداں نے میکرد، که زبانِ شمشیر بندگان دولت در
تکلیم آمد۔ دانست که از ضرب ایں شمشیر، آں ہمه جواہر فرد بالقطع قسمت خواہد پذیرفت
ہمچناں بے قسمت کلاً و جملةً بمقام عرض فرستاد۔ بدرو ہمه تاج دار بلند جوہر، که در
خزانه رائے ہیچ جنسے مانده است، که نامِ جوہر بروے اطلاق تواں کرد، نه در
آخر ہیچ صہالے که داغ فرسیت براں وجود او تواں نہاد، پیل خود جسمے است
نامی و حیوانے گرامی، اگرچه انسان به مرتبه بالائے اوست، اما از روئے صورت
نوع انسان فرد دادمیداند، که اگر ازیں جنس فروئے دیگر بودے، رائے باکمال
تمیزے، که دراوست دراں حال، که کل اجناس را فصل مفصل عرض میکرد،

امکان ندارد، که آن جنس را تقسیم نیاورد. حال اینست که محل استماع یافت باقی رائے عالی برتر، بلکه معقول انگیز۔ در شکل گفتار ایشان دید، که منطق ایشان از اختلاطات خالی ست۔ موضوعات، که در قدیم الایام برایشان محمول نه بود، احداث کرد، بر نہجے که ہیچ وقت تغیر نه پذیرد۔ نظم

وگر گرفت پذیرہ بمقدمات تغیر
زبان تیغ بہ شرح آورد نتیجۂ آں

نگہ کن نسبتِ علم ریاضی

چوں سہکش یگانه بر سر ہندو خراجے بیرون از حساب وضع می کرد، ہندوئے برہندسه خطے براستی نبوشت، وده خزانۂ صفر را در تۂ آں ثبت کرد، که از زر مالا مال گرداند، و بہ محصل آں بادشاه، اَبقاهُ اللّٰهُ اِلیٰ یَوْمِ الْحِسَاب، رساند۔ چوں حساب جزیه باتمام پیوست، عارض حسیب سوئے امرا محسوب وکتبه محاسب اشارت راند، که حاضر وغائب لشکر را در شمار آورند۔ پس چوں تاریخ ماه شوال از شمار "ذی" معلوم گشت، مصرع

یعنی شش وده زماهِ مذکور

سہکش زمانه توسن ریاضت یافته را بر ہمت ریاض حضرت بطریقے در علم ریاض آورد، که بر تختۂ خاک از عین نعال نصف صفر می نگاشت، که دراں رقم شمارے

داشت، یعنی در مقابلۂ غنایمے، کہ او می جست، آں ہمہ حاصل بشمار نصف صفر بیش نہ بود، نظم

چوں نقش صفر، کہ بینی، نہایت عدم است
نگر کہ تا ز عدم نصف صفر چند کم است

بیں نسبت کعبۂ معظم

چوں ماہ ذی الحجہ، کہ رقم حج در وے نبشتہ اند، لشکر منصور را در گذشتن بیابانہائے دراز بگذشت، و در محرم کہ در شمار ماہ حج "وادی شد، و تاریخ سال بجائے رسید، کہ خواجہ سر در کعبہ کرد و حج سر کم دریافت: مصرع

یعنی ز ماہ یازدہ و سال ہفصد و دہ

محرمان بندگی در نائب بیت العتیق، یعنی حضرت دہلی، بحرم مَنْ دَخَلَہٗ کَانَ آمِنًا پیوستند۔ چوں حساب ماہ مذکور بر دہ رسید کہ بے مہ دروں۔ بیروں روشن شد۔ روز ہم آخر حج بود، و ناف ہفتہ، مصرع

یعنی شنبہ وز محرم چہار و بیست

کہ کوشک سیاہ را در چوترۂ ناصری، چوں کعبہ بر ناف زمین، نصب کردند۔ واتابعہ واکاسرۂ عرب و عجم پیراموں آں حلقہ بستند و طوایف ملوک نامزد، کہ بہ مدینۃ الاسلام پیوستہ بودند، ہٰکنہم اللہ، در احرام بندگی در آمدند، و خاک را از عرق پیشانی ترویۂ داد

وعرض غنایم آغاز کردند۔ پیلانے، کہ ہریک بشکوہ با مروہ وصفا وطور و بوقبیس برابری کنند، ومرکبانے، کہ چوں باد قبلہ گرد از خزاین دریا بر آرند، وخزاینے، کہ ہزار شتر در زیر آں قربان شود، پیش گذرانیدند۔ آں روز گوئی خلق را عید ثانی بود، کہ مسافرانِ حجاج بعد قطع وادیہاے بسیار، بہ بیت الاحترام خدایگانی رسیدہ بودند؛ وحاجات ایشاں، کہ مشاہدۂ یوسفی خلیفہ حجاج غلام بود، رواشدہ۔ وعامۂ خلایق دراں حریم حضرت گرد برگرد ارکان دولت طواف میکردند، وہرکہ ہست، بے منع وزجرے، آں لقائے فرخ میدنماید۔ وثواب حجیش بحاصل می آید۔ اما ثوابے کہ بعمرہا حصول نہ پذیرد، آں بود، کہ ناگاہ نظر فرخندۂ شاہنشاہی سوئے کسے بہ مرحمت میل می نمود۔ نظم،

تا کہ بوداست، کہ آں نورِ کرم بروے تافت
عَادَ مِنْ ذَالِکَ سَعِیْدًا عَرَفَ مَنْ عَرَفَہٗ

(۷)

کیفیت فتح معبر ست ایں
یک دریا پر زگوهر است ایں

نسبت فتح و ظفر بریں ایں جا

چوں زبانِ شمشیر خلیفۂ زماں، که زبانهٔ شمع اسلام است
جملگی ظلمت هندوستان را بانوار هدایت روشن گردانید، و یک جانب پیش کفرهٔ یاجوج فعل تتار از پلارک شاهی سد آهن لبست، چنانکه آں مخاذیل همه در کوهہائے غزنی پائے در دامن کشیدند، و پیش تیر ایشاں را آں قوت نبود که از عرصهٔ سند گذارا شوند؛ و جانب دیگر گرد از بت خانهٔ سومنات بر نہجے بر آورد، که از اں غبار در رونهٔ دریا خشک گشت، چنانکه آب در روے نماند۔ و بدست چپ و دست راست لشکر از دریا تا دریا بگرفت؛ بلکه هنگام کشادو دست، فرزدهٔ فتح بحرین از زمین و بیسارش در آمد۔ و قسمت سهام ممالکش بحدے کشید، که عرصهٔ گیتش نیز نزدیک شد، که بر لبستهٔ دوال کمر بندگان دولتش گردد۔ و چندیں دار الملک دیوان هنود را، که شیطنت در انها از عهد جان بن جان زنده مانده بود، و از طویل مدت کفر ابلیس آنجا دور از بیضهٔ اسلام بچه کرده، و طاعت نوافل خود بر عبدهٔ اصنام فرض گردانیده۔ آں همه

نشانہائے کفر بصدق عزیمت، اول از خاک دیوگیر، و بعد آں از ہمگی دیوغانہائے
کفار بر داشت، تا لسات نور شرع باطراف واکناف آں برسید؛ و بشعشعۂ آں آفتاب
جملگی خاکہائے نجس آں دیار از لوث باطل پاک شد، و بمقام ارتفاع قامت موذن،
ومحل اقامت عمدہ صلوٰۃ گشت - اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ عَلٰی ذٰالِکَ - مگر دریا معبر کہ بُعد
مسافتش بحدیست، کہ از شہر دہلی سال تمام بسرعت سیر دوازدہ شہر درمیان باید کرد،
تا بداں جا رسیدن ممکن گردد - و ہرگز تیر ہیچ بادشاہ غازی آں جا نہ رسیدہ بود -
بخت بلند کمان ایں جہانگشائے، راہ براں داشت، کہ تیر جہانگیر دور افگناں لشکر خویش
را دراں عرصہ دور دست امتحان فرماید، و کیش محمدی را آشکارا گرداند - بندۂ مجاہد،
فلک نائب ہار بک، عز الدولہ ضاعف اللّٰہ عزّ دولتہ، برائے عز اسلام
متاع سائبان سیموں، با فوجے از حشم منصور نامزد فرمود، تا گوشہائے بتاں را کہ لا
یسمعون بہا، بآواز کوس فتح، آواز لِیُظْہِرَہٗ عَلَی الدِّیْنِ کُلِّہٖ بشنوانند شعر

وَیَجْرِیْ فِی السَّوَاحِلِ مَاءُ سَیْفٍ
یُغَرِّقُ بَحْرَ کُفْرٍ فِی الشَّرِیْعَۃِ

نسبت بارگران ست ایں جا

آں بندۂ مطیع بعد قبول فرمان عرضہ داشت کرد، کہ اندرانچہ زمین بارگاہ جہانپناہی
از بارگراں پیلان از تنگی گرانبار گشت، بندۂ کمتر با خویش مجلسے می انگیخت کہ اگر سلطان

گبار سلاطین را دل بار دہد، کہ میزان اعمال ملکی راپیلان کوہ پیکر گران تر گرداند، پانصد و اند پیل گزیدہ و گران ہیکل از دیرگاہ باز در ساحل و یار معبر ہست۔ بمجرد آنکہ بادشاہ لشکر خلیفۂ عہد بران سوئے وزد، ہمہ لشکر ہندوئے خس چون گاہ برگے بپرد۔ اگرچہ آن کوہہائے شنگرف نیز بدین صدمہ از جائے خود بروند، اما ممکن بود کہ کوکبہ سراج السیر خدایگانی بدیشان برسد۔ اگر از بارگاہ خلافت یار آن ہم گران برنہند، بندہ بقوت فرمان کامگاری تواند کہ آن ہمہ کوہہائے گران را از زمین معبر برگیرد و برکف دشت کردہ، ببارگاہ آسمان پناہ رساند تا لنگر بساط سلطنت گردد۔ بندہ از آنگاہ باز کہ از دیار ارنگل بازگشتہ است، بارہا این میزان با خویش می سنجید، اما نیست سنجیدۂ خلیفۂ والا، ثَقَّلَ اللّٰہُ مَوَازِیْنَ اَعْمَالِہٖ سنجیدہ و ترازان بود، کہ بندہ را بہ شکستن ہیکلہائے گران احتشام نامزد فرمود، نہ بہ آوردن پیلان گران ہیکل۔ شک نیست کہ چون میزان معاملہ بادشاہ بدین خیر بزرگ گران گردد، پیل نیز بپاسنگ آن بربستہ شود۔ بندہ کمتر عقیدۂ محکم خدایگان پیل بند را حبل متین ساخت، و باز عظیمت معبر جست کرد۔ از حضرت فتاح مطلق امید وار است، کہ اول ملک دریا بار را فتح کند، بعد از ان بار لشکر دریا وش بگشاید۔ بدین اعتقاد استوار ز بار جائے درگاہ بازگشت۔ **نظم**

پس ز اعتماد بخت شہنشاہ مژدہ داد
بر گنج فتح بارکشان سپاہ را

عزم لشکر بسوئے دہور سمند و معبر
ہمچو دریا کہ رود جانب دریائے دگر

نسبت نگر از ستارگان باز

چوں روز مریخ از آغاز جہاد خبر گفت، و شمار ماہ جمادی الآخر از کوچ بے پایان و بے کم نوید رسانید، و سنہ ہجرت بشارت آورد، کہ امداد حق، کہ بیش می باید، بالشکر یار است نظم

یعنی سہ شنبہ و عدد مہ چہار و بیست
تاریخ سال ہفصد و دہ گشتہ در شمار

بطالعے، کہ مشتری ازاں سعادت خرد، و وقتے کہ آفتاب از و روز بازار یابد، سایہ بان خاص بر سمت معبر نامزد گشت۔ الحق سایہ بانے کہ عرصۂ آں دو توئے آسمان است، و آسمان ہیچ توئے باآں برابر نہ؛ بلکہ اگر آسیب بخیمۂ سپہر زند، تو بر توش در غلطاند۔ نظم

چرخ نہ توش بگویم زیراک
سَتَرَتْ نِیہِ جِہَاتٍ سِتَّہ

نسبت ابر و آفتاب نگر

این مظلۂ ہمایوں مانند سایۂ خدائے چنداں ظلال رحمت بجہت گرما زدگان آفتاب گردش سپردۂ ہوا، ہواخواہی ذخیرہ کرد، کہ درس آفتاب نہ گنجد پس ذیل تربیت بر سر سایہ نشینان کشادہ روئے بہ تعبیر دریا آورد۔ و اوّل برکرانۂ آب جوں، مانند ابرے کہ سوئے بحر مائل شود، متمائل گشت۔ و سواد تنگل را از اطلس لعل خویش سرخروئی تمام ارزانی داشت۔ پس کتبہ دیوانِ عارضِ ممالک برشط طولانی آب در عرض لشکر قلم روان کردند۔ در زیر مظلۂ آسمان وش عارض والا سپاہے بعدد قطرات باراں در شمار می آورد۔ **شعر**

وَالْفَتْحُ اَضْحٰی زَادَ عَا بَدَ دَا الرَّجَا
فِی اَرْضِ اِقْبَالٍ کَمَا حَصَدَ الظَّفَرُ

باز نسبت نظارہ کن زنجوم

مدت چہاردہ روز کامل، کہ نیمہ شہر باشد، ماہ رایت ملک الشرق را دراں منزل مقام بود تا جملگی کواکب سیارہ درحساب آمد۔ چوں ماہ رجب غلغل نہنگانہ از سر طبل برآورد، و زانجا کہ بزرگی ایں شہر کریم است، آوازۂ کرم درہمہ عالم درداد۔ صبحدمان، دمادم دمامۂ کوچ کاسہائے نوبتیان را بے قرار گردانید، و از اہتزاز لشکر اسلام نور گرد

بدیدہ اختر رسید۔ شعر۔

كَتَائِبُ فِي غُبَارِ الْفَتْحِ قَدْ سَتَرَتْ
كَتَائِبَ تَرْتَدِي مِنْ نُورِ غُفْرَانِ

نسبت شاہنامہ میں این جا

لوح زمین از شہسواران گوناگوں عرصۂ شاہنامہ را مانست۔ گوئی آسمان باران بہمن باریدہ است، وسیل سہراب و بیژن ازیں کراں زمین تابداں روان گشتہ، وصد ہزاران کمان رستم از ہر سوئے برآمدہ۔ بعضے رستمان سرخ موئے کہ از خون سیاوشان نقش نہ توان کردو بعضے گرگینان اردشیر صولت، کہ بزخم مشت استخوان شیر آردکنند؛ و پلنگان بر زین، کہ از پوست گودرز افسار رخش سازند۔

وَاحِدٌ مِنْهُمْ فِي الْعَصْرِ تَهَمْتَنَ
آزال اسامہ فراش عنہم المحی

باز نسبت زراہ ناہموار

مدت بیست ویک روز رانندگان تیزی تیز رو منزلہائے دراز می پزیرند، وراہ کوتاہ میکردند تا بمنزل کیتھون پیوستند۔ از انجا بہفدہ روز دیگر در منزل گرگانو نزول افتاد۔ ... بہفدہ روز گھتیہائے گذشتہ شد و شیب فرازی معاینہ گشت، کہ درتصور آں شعر

اَلوُهُم یَزِلُّ مِثْلَ نَمْلٍ فِی طَاسٍ
وَالفِکْرُ تَعْیٰی کَدُجَاجٍ فِی یَمٍّ

اسپان پیل ہیکل، ازبس بلندی کوه، بجدے خرد می نمودند، گوئی تیغ کوه موچه گرفته؛ وشتران کوه پیکر، درشگاف ہر غار، بغایتے باریک ورنظر می آمدند، که پنداری در روزن خانه ذرات ہوا زیر وزبر می گردند۔ ہر غار بغایتے نشیب که گر خسرو در وے با ہمه لشکر گم گردد، که بازنتواں یافت؛ وہر کوه بجدے بلندے، اگر کرگس کیکاؤس با چنداں بلند پری ہم در بر رفتن آں مردار شود، که بہیج نه رسد۔ بومے که ازبس ویرانی در قاف ہر قلۂ بیضۂ سیمرغ به تواں یافت، وخرابه که ازبس مہابت آں نسر طایره زه بنهد۔ شعر۔

مَا تَرَیٰ صَیْدَ طَائِرٍ اِلَّا
فِی عُلُوِّ السَّمَاءِ نَسْرَیْنِ

نسبتِ دست و بازو مردم

درچنیں رہے جنگی اعضائے اسلام را ایادی غیب به نہجے برکف دست کرده می برد که آں ہمه ناہمواری ایشاں را زیر کف پائے می نمود، بر فرش راحت کام می زدند نظم

آنکه سر کف برنهد در پیش تیغ از بهر دیں
آواز پا کی ترسد از خود تیغ روید بر زمیں

نسبت آب نگر روشن صاف

و سرِ لب آب بزرگ عبره افتاد، که گزندگان را در گذشتن آں عبرتے تمام حاصل آمد۔ اگرچہ ہر دو در بزرگی بر آب یکدگر بودند، اما یکے بر آب نربده نه بود، بحر طویل

دو صد شکریز داں را که بگذشته ازاں لشکر
کَطَیْرٍ عَلٰی جَوٍّ وَفُلْکٍ عَلٰی مَاءٍ

بعد عبره آں آبها و کوه و درهٔ بسیار، خدمتی رائے تلنگ بیست و سه زنجیر پیل در رسید۔ هر پیلے چوں کوه البرز، که بآسیب دنداں قلعه در بند را دروازه، و کوه را سر اندر هوا مرتبه ابر دهند، و ابر را به فرود آوردن از بالا پایه کوه بخشند نظم۔

وفوقهٔ علم السلطان لو رفعوا
کانّه علمٌ من فوقه علمٌ

بین نسبتِ حشر حشر معنی

مدت بیست روز حشم منصور را دراں عرصهٔ محشر، جهت رواں کردن آن کوهہائے که تحسبها جامدةً وهی تمرّ مرّ السحاب۔ مقام افتاد۔ و حاضر و غایب را در حساب می آوردند، تا شمار عرض تمام شد۔ وچناں چه فرمان اعلیٰ بود، جهت علمهاے پیش میزان بستند تا از نشو و نمائے خود رستگاری معبر رستخیز بر آرند؛

در میان سکنهٔ آں خاک، ندائے «یَوْمَ یُنْفَخُ فِی الصُّوْرِ فَتَاْتُوْنَ اَفْوَاجًا» در دہند و ہولے «یَوْمَ یَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ اَخِیْهِ وَاُمِّهٖ وَاَبِیْهِ وَصَاحِبَتِهٖ وَبَنِیْهِ» در اندازند؛ و باگردنانِ سرکش سلسلۂ «خُذُوْهُ فَغُلُّوْهُ» جنبانیدند۔ و صدمۂ «سُیِّرَتِ الْجِبَالُ» بر پیلان آں ملک زنند؛ و ہر ہمہ ہندوان خانہ سوختہ را بزبان شمشیر سوئے برادران زبانی رواں کنند، تا آتشے کہ معبود نا سزائے ایشاں بود، سزائے ایشاں بواجبی بجائے آرد۔ مصرعہ

چوں روند در جہنم، «وَاِذَا الْجَحِیْمُ سُعِّرَتْ»

نسبتِ جمعہ نماز نگر

چوں پیر سبز پوش سپہر، در روز ہفتم، کہ روز جمعہ بود، از خیمۂ خرشید غسل کرد، و مصلائے نور بر دوش افگندہ، واں شد۔ شعر

وَ ابْیَضَّتِ الْاٰفَاقُ مِنْ نُوْرٍ کَمَا
فِیْ جُمْعَةٍ ثَوْبُ الْحَنِیْفِ الصَّالِحِ

نسبت زبادو آب رواں تر زبادو آب

لشکر دریا جوش، مانند طوفان باد، از کھر گانو بہ تندی سیر نمود۔ ہر کجا شجرۂ ملعونۂ بے دین در می یافت، از بیخ برمی انداخت۔ و برافگندگان را، مانند درخت مستاصل، کہ در

تیز آب جیحون می افتد، یا خاشاک که در گرد باد زیر و زبر می گردد و می بود، تا به آبادی
وصول شد۔ رودے دیدند، که از دریائے تا وی سل فرقی۔ آں کرہ باد، از ان دریائے
رواں، رواں تر از باد بر آب گزشت؛ و باز در قلع جنگلها و استیصال باغیان
بادی گشت مصرعه

کصدمات ریح وسیلاب ماء

نسبت صحت و مرض نگرید

رودہائے دیگر ہم دراں لبطن الارض، از امتلائے غبار، مانند رودہائے گل خواران
بوحل گرفتار شد۔ و زمین را از جنبش مراکب خفخفہ در شکم افتاد، و تیغ کوہ از کشتہائے بید
لشکر مسلول شد، و خواست کہ میان نیام خاک مبطون گردد، و از کوب بسیار صحرا را
خشک مزاج بغایتے مدقوق گشت کہ در کبد الارض رخنہا افتاد۔ شعر

اِنَّ الفضاءَ اذا هتز الجنود یری

کانَّ مرتعشاً فی النوب الهُرُیانُ

باز نسبت زا نجم ایں جا ہم

چون روز مشتری از فرد زہرہ روشن گشت، و شمار ماہ رمضان از میان در
بیروں آمد مصرعه

یعنی که پنجشنبه واز ماه سیزده

اینگه است این نسبت دیو و پری

سایه بان سلیمانی در سواد دیوگیر سایه انداخت، چنانکه زمین دیوگیر بمدد آسمانی صفوف ملائکه گرفته بود؛ ولشکر انسی که جانی است، عزیمت آن داشت، که دران معموره برائے قلعهٔ جلال دیو و دیوان دیگر استعداد رمح شهاب وتیر چهارپری بجائے آرد۔ رائے رایان رام دیو، که ازکوس مهابت محمدی آوازهٔ اسلم شیطانی شنیده بود، دو دیو نفس خود را رام آں درگاه ساخته، وسایش براخلاص جانی آرام گرفته مصرعه

نه زد راهی ورائے جاں سپاری

ایں گه این نسبت رائے وتدبیر

آں رائے اصل برائے اصیل، برائے تبجیل واطاعت فرستادگان درگاه، و ترتیب مصالح لشکر در قلع مفسدان، وتدبیر برافگندن بهیر دهور سمندر، همه تن رائے گشت۔ شعر۔

بَلٰی مَنْ اَرَادَ اللّٰهُ اِصْلَاحَ اَمْرِهٖ
یُصَیِّرُ فِی الْاِقْبَالِ رَاْیًا مُصَوَّبًا

نسبت از شاہنامہ این جاہم

آں شکل عہد یعنی رائے رایان، برائے رضائے بندگان شاہ، نامہ بندگی را برقم اخلاص بیاراست، و شہر دیوگیر را بزیور فردوسی نظم امور داد۔ و فرمود کہ متاع کار آمدۂ لشکر در بازار نہند۔ اگر بجہت تیر رستمان سپاہ شکل پر سیمرغ حاجت باشد، لا یزال در تحصیل آں کوشش نماید، تا از انجا کوکبۂ ایران و توران مستعد آں گردد، کہ ہر سوارے دیو بزرگ را از دیار دہور سمندر و تعیر، مصرعہ

کشد ہمچو رستم بہ مازندراں

اینک این نسبت نامی زدرخت

باشارت رائے نیک اصل، کہ نہال کردۂ درگاہ خلافت پناہ است، بازارہائے شہر را چوں بوستان ارم بیاراستند، و آزادگان سرو قامت آں سواد لشکر برپشت بادپایان بہ گلگشت آمدند۔ شہرے دیدند از بہشت شدادنزہ تر، ہر بازار گلزارے پرآب دیگر، صرافان اجوہائے خرد و بزرگ و تنکہائے سرخ و سپید چوں گل سوری و صد برگ تو بر تو نہادہ، بزازان جامہائے گوناگوں کہ از بہار ہند تا باورد خراسان، امثال آں بوروصبا نشینان نتواں یافت، بالائے دوکانہا مانند لالہ برکوہسار، و ریاحین در گلزار، تودہ تودہ؛ میوہائے بہ از بہ و نغز تر از نغز بار

بر بار انبار کرده شعر

بِأَلْوَانِ أَثْمَارٍ وَتِبْرٍ وَدِرْهَمٍ
كَأَنَّ بَسَاتِيْنَا مِنَ الْوَرْدِ تَضْحَكُ

اینک این نسبت رخت است وقماش

و امتعه و اقمشه که بجهت استعداد سپاهی شاه، و سپاهی سپاه، در قلم آید، از سختیان و زرمینه، و پشمینه، و چرمینه، و روئینه و آهنینه، بے حد و عد ساخته و مهیا داشته تا هر که هست عدالے بیاد او بقیمت عدل کالائے بخرد نظم،

نه ترکے کرد بر هندو جفائے
نه هندو را مخالف بود رائے

باز نسبت ز کواکب این جا

آں همه آفتاب پرستان، چوں پرستندهٔ تیغ بادشاه بودند بمشتری راسعادت خویش می پنداشتند؛ و انچه بمقدار انجمن ایشان می بود، کار کوکبهٔ لشکر به تقویم میرسانیدند رائے رایان، هندوی دلوے را، که بر سر راه بیرودهود سنهد به آب داشت بمسر دشته باز نموده بود، که بر سر چند روز موکب جنود سیاره را طویله ام البشش خورد دران منزل خواهد کشید۔ دلوے، مانند دلو دهان باز کرده، راه انجمن اسلام می دید،

و مینخواست، که برائے ترویت بخیبان کعبۂ دین، تمامی و ہو سمند ررا بدلو درکشید شعر

و من سلخ کفار و صرم معا نہا

یکاد تمیز من الغیظ للسقی والشرب

نسبت زسپاہ واز معالی سپہر

سپاہ منصور راسہ روز بجہت ترتیب ہزارہ، کہ نوید کلک از آیت اِنَّا فَتَحْنَا لَکَ می شنید، در قلعۂ مذکورہ مقام بود۔ چوں مقدمات یزک را از پیش رواں، اَلسَّابِقُوْنَ الْاَوَّلُوْنَ مِنَ الْمُهَاجِرِيْنَ وَالْاَنْصَارِ، بہ تمہید پیوست، و میمنہ و میسرہ باعتضاد، یَدُ الْاَمِیْدِ مُوطّنان یتفق کَیْفَ یَشَاءُ مؤید گشت؛ و شاقہ بنظام درست ساق، کہ بمناجات ثَبِّتْ اَقْدَامَنَا ثابت قدم بودند، پایدار شد؛ و جناح بہ معاضدت، اُولِی اَجْنِحَةٍ مَّثْنٰی وَثُلٰثَ وَرُبٰعَ، فراغ بال یافت؛ و قلب مومناں، بَیْنَ اِصْبَعَیْنِ مِنْ اَصَابِعِ الرَّحْمٰنِ یُقَلِّبُهٗ کَیْفَ یَشَاءُ، قرار گرفت۔ نظم

بعزم غزا بار کردند محکم

جُنُوْدُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ہمرہ

باز نسبت بطریق التنجیم

چوں روز مریخ از سرجہاں جمال نمود، در روزہائے صیام از راہ تمام سوب صادص

یعنی کہ سہ شنبہ وزمہ ہفدہ شدہ

بازنسبت رتیراست چوتیر

حکم اندازان کیش محمدی، ہریک از نون والکن اللہ رمی، قوس سہم ساختہ، واز کاف الیس اللہ بکاف، درآخریں حد پیلک حرف پر داختہ، بہ متابعت سایہ بان اعلی مساعت نمودند شعر

وَ اَنتَ بِاَمرِ اَدِکرِمِ بِلَائِکِہٖ

فَتَظلِلُّ فَوقَ جُیُوشِہٖ بِجَنَاحِہَا

نسبت آب بیں لطیف چو آب

از معمورہ ایمن آباد دیوگیر تا خراب آباد پرس دیو دلوی لشکر ما موسلیمانی را پنج کوچ سہ آب بزرگ عبرہ افتاد یکے سینی کہ سینہ بحر خیان قلب رجب نمود، و آبش از سی نے دراز برتر؛ و دیگر گوداوری، کہ بہ میدان فراخ عرصہ خویش گوئے داوری از ہمہ کرہ زمین بردہ است؛ وسیوم بھینور کہ سینہ او کم از سینی نبود؛ و دیگر رودہائے مہیب آواز چکاوک مانرم نوار اخود بطریق پروازمی گزشتند تا بعد از پنج روز منزل باندری، اقطاع پرس دیو دلوی نزول شد۔ دلوی، کہ دلوے است برکشیدہ مطیعان حضرت، و از بیر دیسوم و بیر پنڈیا آبی میخواست، میخواست کہ بقوت بازوئے لشکر منصور ہر دو بیر را با دیا باہم در

کوزہ کند۔ چوں جیحون سپاہ آنجا رسید، شعر۔

حَتّٰی اَحَاطَ مُحِیطُ الْجَیْشِ وَادِیَهُ
وَمَاجَ سَیْلٌ اِلٰی سَیْلَانَ وَالْبِیْرِ

باز نسبت نگاہ کن ز فلک

آن دلوے، کہ دراں بے ابی بر خود خشک شدہ ماندہ بود، از سر گردش چرخ در طالع خود سعادتے و در برج خود ثباتے تمام دید۔ در زمان باستقبال انجم مسعود اسلام آمد، و دائرہ فلک وش لشکر را بہ ترتیب نزول رہنموں شد۔ چوں روز مشتری از دل مہر روشن گشت، ملک الشرق، در روشن کردن خبر ہائے پیش، مسرعان آتش پائے را دمادم گرم خیز گردانید؛ و از ہر طرف در تفتیش و تفحص می بود، تا از آیندگان منازل پیش چناں معلوم گشت: کہ دو رائے معبر، کہ در اتحاد یک رائے بودہ اند و ہر دو را اتصالے محکم تر از فرقدان دو پیکر۔ چوں سندر پنڈیا کہ برادر کہتر است، برائے اہمات مصالح ملکی، از خون آبا، دست خود را کف خضیب گردانید، و سر ایشاں را کف خذ ما تجدہ، شناخت، رائے برادر بزرگ بیر پنڈیا، از چندیں ہزار ہندوے کیوانی اجتماعے ساختہ است، و دو شہر خالی گذاشتہ، و برائے سلخ او سریع السیر شدہ، و بلال دیوا، رائے دہور سمندر، چوں شہر ہا را از مہارائے خالی شنودہ، آہنگ آں کردہ، کہ بغارت مہاجن ہر دو شہر میسرہ شہریں را یک منزل کند، ناگاہ از عقب آوازہ آسمان

شگاف، وَاِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُوْنَ، از کوس لشکر منصور شنوده، و در غلبات، یَجْعَلُوْنَ اَصَابِعَهُمْ فِیْ اٰذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ، مانده، و ازاں مہابت، چوں زحل منعکس، بحال بد و طالع معکوس، بسوئے برج ہبوط خویش راجع شده، و از سیاره سیر و نسر طائر طیر دام شده، در بیت الحضیض خویش رسیده شعر

فَاَمْسٰی مُسْتَعِدَّ الْاِحْتِرَاقِ
کَشَیْطَانٍ یَصُوْلُ اِلَیْهِ شُهُبٗ

نسبت میوه نگر پخته و نو

ملک، بار آں ہمہ اخبار را بہ پختگی تمام بر رسید، پس چوں روز یک شنبه از سر آفتاب جہاں افروز گشت، و شمار ماه روزه بجہت غزاة صایم از طبق آسمان آہیی پیدا کرد ع

یعنی که سه و بست برامد از ماه

باتفاق ملوک کبار، که بار عهد ہم بر الشان بود، از جملگی اصول و فروع لشکر یک تن سبار ز خیاره برچیده، برچیده، و جریده شد، ناوک افگنانے، که در یک دانه خشخاش برائے نظاره متحیران، ہزار شکاف کنند، و تیغ زنانے، که به یک ضرب شمشیر کرده کوه را، چون جوزے، بدو نیم سازند شعر

فَاَصْلَاعُ بَاغٍ قُطِّعَتْ بِحُسَامِهِمْ
کَاَضْلَاعِ بِطِّیْخٍ بِسِکِّیْنِ قَاطِعٍ

باز نسبت زراه ناهموار

مدت دوازده روز، نرم دهانان سخت سم، ونرم روان سختی کش، ونرم دلان سخت کوش، در نشیبهائے وفراز هائے، که از فر دیدن آں چرخ را دوران آمد- وا نزدیدن آں باد لبقفا افتد، فرو میرفتند و بر می آمدند- فراش خار، که از خاره بالش داشت، ازانها بود، که گردن را بجنباند، ره نورد آتش از بس شتاب چوں بساط پرنیان می نوشتند؛ وجوبهائے فراخ عرصه، که بنشتر پرنیان می مالنست بر آں آب که کوه را فرو غلطاند، در شبهائے تاریک بگز بیداری می پیمودند- لورهائے، که طوفان نوح آنجا فرو رفته بود، و هیچ جا بر نیامده، مرکبان کشتی وش درانها، مانند جهازے که در موج تند افتد، گاه لبقعر فرو می رفتند، وگاه به اوج بر می شدند- وسایر روندگان بقوت آسمانی، در زمینهائے که زیر مغاکیهائے آں از تحت الثرے آب بتواں خورد، وبر کوهائے، که بالائے آں از ابر دست بتواں شست، اگرچه دشوارے می دیدند اما هم بآسانی میگذشتند شعر-

رسیدن سپه بادشاه بدهور سمند
بسر عتے که شد از همرهیش صرصر کند

چوں روز بر بیس لطالع سعد باماه بهم در ته کنگر رسید، مصرعه
یعنی که پنج شنبه وانه ماه نیز پنج

باز نہاد نسبت از قلعہ

لشکر بادشاہ قلعہ کشائے بہ ہنگام استوا، کہ قرص آفتاب زمین را تنور تافتہ گردانیدہ بود، پیرامن قلعہ دہو سمند تنورہ بست حصارے بداں شان در نظر آمد، مصرعہ

کز دیدنش آسمان نیامد بہ نظر

نہ دہو سمند بلکہ دریائے نامش بہر مصرعہ

محیط گشتہ زہر سو بگرد بہر غدیر

گوئی میان گرد آفتاب نہاد بست محکم، با چنداں دور ساغرہائے لباب، خرابیش کم

شعر

تری حصنا حولہ الماء اسمہ بیرٌ

یکون الماء فی ابیر و ذلک البئر فی الماء

نگہ کن نسبت حیوان آبی

سکنہٴ آں قلعہ را ملتے از روش آبی بود۔ در اندام ہمہ را از بردا برد لشکر لرزہ در دست و پائے افتادہ بود۔ و از خیالات سہم ناوک افگنان ماہی وار درونہا پر خار خار گشتہ و آں ہمہ ماہیان سمناک، ہشت در شست، سپرہا بر پشت لبنہ و جوشنہا پوشیدہ، بر ہیچ سیدند و زیر و زبر می شدند، چوں تیاک آں آبیان داران آبگیر

دای الدھر قد قال فی الماء ماھی

رائے بلال دیو از ہیبت دریائے قلب سلطانی، مانند آب گرفتگان، زرد برگشتہ دلش مانند غبغب غوک از بیم برہم میزد، و دروں بیر خزیدہ، بعریدہ زبان نفس نفس لاف می پرانید۔ کہ قلب شاہ را جواب گویم مصرعہ

کمَا ضِفْدَعُ اَلْبَرِّ حَکَیٰ مِنَ الْیَمِّ

بین نسبت آتش چو گلستان خلیل

و اگر آن آتش پرست میخواست، کہ دم دود دے بر نیارد، مشتے خس کہ پیرا ہن او بود دوے می دمیدند، و اشتغال میکردند، کہ روزگار ہا باید تا چون تودۂ از دو دمان آتش پرستان دہور سمندر بر آید۔ خود را دران شبہہ نیست مصرعہ

مِنَ النَّارِ یَبْدُو بِاللّٰہِ ھُوَ سَمَنْدَرُ

چوں لشکر ترک، کہ دریائے آتش است، بہ سوختن خس بندہائے قصبات ما در رسید این آتش بنیاد دے دارد، کہ سنگ قلعہ را نیز چونہ سازد؛ آخر ایں قلعہ، کہ جہت دہور سمندرش میگویند، نزدیک خویش آبے دارد، و پیوستہ درین زمین باآب بودہ ا چون زبانہائے شمشیر ترکان برکار شود، اگر آں ہمہ را اطفا ممکن نہ گردد، کم از ان کہ دود خانی را جواب گویم، کہ چوں سوختنی ایم، بارے بے آب نہ میریم۔ رائے از دم دادن ایشان گرم شد، و آتش در دنہ خود را روشن کرد، کہ پیش ازیں آتش پرستان بزرگ ما، ازانجا کہ چراغ دل ایشان روشن بود، چنیں روشن کردہ اند،

که هرگز هندو پیش ترک، و آتش پیش آب تاب ندارد۔ چون چنین است، ما را پیش شعلهٔ پیکان ترک، جز روئے تافتن کارے دیگر میسر نگردد۔ آبے نه باید ریخت، که شعلهٔ ایشان روغن شود، و ما را هم در زندگی طعمهٔ آتش گرداند پس سرکشی آتش از سر کنیم، و به تواضع آب بر روئے خاک غلطان پیش رویم۔ بود که آتش غضب ترک قدرے تسکین پذیرد۔" مشعلانِ فتنه، بدیں ماجرائے، از گرمیے که داشتند، قدرے سرد گشتند، و از جانب آتش روده‌ور سمندر دل دریا کردند، و بران شدند، که دروازهٔ بیرکشایند۔ مصرعه

وَلیُطفِئُونَ بِهَا نِیرانَ فِتنَتِهَا

نسبتِ می خوان که مستی آرفت

صبح گاهان، که ساقی دور سرخی از تهِ قرابهٔ مُصفائے آسمان بیرون نمود، سردارِ لشکر پیرامون آن قلعهٔ سنگین، که معبرے از آسیب آں دو بار شکسته بود، دور فرمود۔ و آن همه ساغرها، دریا وش را، که گرداگرد در حصار بود، میدان کمیت تصور کرده۔ و النگهائے شیران مست و سرگران و بهشیاران شیرگیر مجلس به مجلس، مرتب گردانید، و خود با تجمل ملوک پیش دروازهٔ قلعه بایستاد۔ خروش غوغا از شهر بران خون آشام برآمد، و از بانگ دهل غازیان غلغل در سر افتاد۔ شمشیر صوفی مزاج پاک دینان خون مُفسدان را چوں شراب، در وجه الله، چنداں فرو ریخت، که سیلاب تا بقعر حصار بدوید، و صلائے خرابی در داد۔ از تفِ شعلهائے پیکان خون در اندام هنود آب گشته بود،

وعرق از ایشان رواں شدہ مجلس ملکی در بند آں بود، کہ دراں قلعۂ چوں کلاہ۔ دیو، سنگ انداز فرماید، یا سوئے ایں سنان سپاہ اشارت کند، کہ بنوک نیزہ برسان جام خالی نگونسارش کنند، تا مفسدان خون گرفتہ ازان بیر پرجوش، مانند مگس از سر خم بیروں پرند۔ اما حاجے برائے مصلحت از تجمل نقط فروگذاشت کرد متحمل را کار فرمود، تا یک مجلس اسلام وذمہ برایشاں عرض کند۔ اگر میل نمودند فخسب، والا لطریق حسبۃ اللہ آں قلعہ را بسنگ مغربی چوں سفال خرد کنند۔ شعر

وَلَیسفِکُ مِن حَناجِرِ ساکنیھا

دِماءٌ سَفکَ راحٍ مِن صُراحیٍ

اینک ایں نسبت کفر واسلام

چوں بلال دیو دریافت کہ در معبد او بانگ نماز خواہند گفت، وبت خانہ را در سجود خواہند آورد، وجائے کہ دیو را بلال نام کردہ بودند، قامت موذنان بالا خواہد رفت وخطبا تیغ محرابی را دستیار زبان خواہند ساخت، چوں شب جمعہ، طیلسان سیاہ شام بر دوش افگندہ، از منبر سنگین کوہ برآمد، آں بلال، کہ دیو لازم اوست، بعد از نماز خفتن گیسوی زابہ نخس لشکر اسلام بیروں فرستاد۔ حالے کہ او در حلقہ سنیان درآمد، مانند ابلیس از شنیدن آوازہ قرآن برگشت۔ صفائے تالیان دید پیرامون دور حصار حلقہ کردہ وحافظ شدہ، تا چوں بامداد آں روز خجستہ جمعہ جامع عالم را

وبما اُمرتُ اَتبعُ مثل سهامِ سلمُ
اِن تامُرونی اَن اَخوضَ الحلما

نسبت ز کمان و بابتِ زه

رسولان چون تواضع رای، که در شکستگی بکمان لزوم می دانست، درست کردند بدان اعتماد که شکستگی استواری تمام داشت، بپای بکشیدند و پیش ملک چرخ کمان آوردند و قدر جتیل که خم خورده او، که با جت زه بود، به کمان کشان لشکر رسانید. چون ملک را درست گشت که آن منصب بحکم فرمان خویش راضی شد، گره خشم از سر ابرو بکشود و کمان غدار را شکنجه آسایش داد. شعر

فَقَد اَشَارَ بِتَرکِ الباسِ اَقوسُ
کما انحنی و تراءی من تنازع القوس

بامدادان که روز زهره و شمار ماه از جای قوس برکشیده گشت. مصرعه

یعنی آنکه پیش از مه هم

و چرخ خنگ سپهر ورزی که نقش تیر دارد، پوشیده شد، متو سلطان پی افتاده، که کمان دار کژنشین و راست گوی بودند، چون بالک دیونایک دمان دیو جیتیل، با هشتی لبیتهان دیگر هشت بسته بیرون آمدند. و قامت خدمت را پیش سایبان اعلیٰ بقدر تیر تا بی کمان، خدمتی ساختند، و سخن پر چاشنی آغاز کردند، که بزه پر زد. و گفتند

کہ رائے بارانتی، کہ از زہ کمان راست تراست، عرضہ میداردکہ اگرچہ بندۂ بلال، در خودرشتگی از کمان ہندوی ناتراشیدہ و بس خم تر بود، چون دریافت، کہ ترکان ہرکجا کہ گوشہائے دراز ببنبند، در جز کمان کشید، پیش از انکہ زہ در گردنم کنند، و بہ قبضۂ خویش آرند، خود را بہ دہانگان خاص تسلیم کردم، و بہر کشا کشے کہ ہشت، تن در دادم، و کمان کشی تیر کشہائے حصار را در گوشہ نہادم۔ شعر

اِنّی لَاٰخُذُ مُخَطَّ اَمْرِکَ طَائِعًا

کَالْقَوْسِ یَاْخُذُ فِی التَّنَازُعِ الْوَتَرِ

وصف پیلان این چنین، جز من از کس ناید صواب

ہمچو کوہے کس نیارد سایہ کردن جز سحاب

ہم از پیل است این جا نسبت گفت

ہر یک نجدی، نجدی کش، عفریت پیکر آدمی کش، گزک پولاد بر سرش، گوئی بر سر ابر ہلالی است سرنگون۔ دو شاخۂ آہن در بنا گوششش، پنداری لائے لاحول است

کہ کرداست آہرمنے را زبون

سخت سری، فرمان بردار، درباہائے گران گرانبار ساختہ، بار با دشاہ از درآلیش درگاہ۔ قصالی ستور را از کنگر آہن آویختہ، کنگر آہن را از عاج دستہ انگیختہ۔ زرناب

برتابش کمر کارلبستہ، نالیش ہنگام کارزار آہن غرق نشستہ پیناگوشش از دو جناق زینت و زیبائی سوار در عقب جناق بے رکاب کارگر۔ خرطومش نشانہ ماہی، گوششش بازبیزن داخل بادشاہی۔ فراخ نائے، باریک آواز، دستش بے چنگ، و پالیش در طرف دف ساز۔ ساقش چوں تنہ درخت محکم و استوار تنہ او از بالا بار بسیار۔ گرگ را از دو در شکم زندان او، پہلو چوں دہن خنداں۔ گیران را از مغزلی دست خویش در اطلس لعل خوابانیدہ۔ دزدان را بیک پرتاب تا عدم پرانیدہ۔ نرشان بچوگان خرطوم از سر ہندوان گوئے ربائے، بادہ شان از خون مغلان حنا در دست و پائے ناخنش دافع تاختہ، اما ہرجا کہ آن ناخن رسید چشم با ناخن بیرون بریدہ۔ کفِ پالیش زمینی ساکن حال را در جنبش آوردہ، ولیکن سلسلہ سوئے خویش کشیدہ۔ شعر

تزلزلت الاعلام اذ صال فی الوغا

کاعلام اجناد اذا اسد نصرصر

باز این نسبت گران از پیل

سہکش پیل حملہ، گرفتن آں پیلان را فالے بزرگ گرفت، یعنی آن کوہہائے سنگین را مقناطیس کوہہائے آہنیں معتبر تصور کرد، و عہدہ داران را در تعہد ایشان وصیت فرمود، کہ آں ابر بہار را آب دہند، و آں کوہہا را چرا فرمانید۔ شعر۔

حتیٰ تعجبت الخلائق اذ تری ترعی الشوامخ والسحائب تشرب

باز این نسبت روان از اسپ

چون روز مریخ از سهولان مطلق عنان گشت، بوقتے کہ تیزی آفتاب از اوج گرمی جانب زمین میل کرد، رائے غبار انگیز کہ ہمہ از باد اسپان می پرید، آن ہمہ بادپایان را سوئے طویلۂ عرض گاہ اطاعت فرستاد۔ تا پیش سایہ بان اعلیٰ حملہ بحملہ چون صد ہمائے باد، کہ پیش ابر آید، آمدن گرفتند۔ از بال سایہ بان، کہ باد تا دجبال پیوستہ بود، وسایہ بران دیوان گسترده شعر

یُرٰی فِی عُیُوْنِ النَّاظِرِیْنَ کَاَنَّہٗ
سَرِیْرُ سُلَیْمَانِ اَظَلَّ عَلٰی رِیْحٍ

وصف اسپانے کہ زہید نعل شان جرم ہلال
باد شان بے کاہی و آتش آسانے ہلال

رہ نوردانے ہمہ تنگ ازمید۔ ان صفت بیرون جستہ، بلکہ از عرصۂ فکرت ہم بحرانی کہ گاہ آشنا دریا را شرابۂ آب پندارند از زاغ چشمانے کہ از چشم سرمہ کردہ شبدیز را بچشم درنیارند۔ سیاہان سپید روئے، گوئی کہ از گوشہائے شب مہ برآمدہ است۔ نقرہ خنگان سیہ سم، پنداری کہ شب در پائے خورشید افتادہ است۔ ابرشان سیہ خال خیال رود کہ ابرہائے سیاہ از باد پراگندہ گشتہ است۔ گلگونان سرخ جال لصور افتد

بہ بساطِ نور بیارایید، آں جماعت مجاہدان بہ سُنّت غزا کار جہاد پیش بردند، و دیوار حصار را چوں مصلائے صف بر روئے زمین پست بگسترند، و دراں دیو خانہ با صفہائے ملائک در روند، و بقوت تمام شعر

یُقِیمُوْنَ فِیْہَا خُطْبَۃً وَجَمَاعَۃً
اِلٰی اَنَّ اَصْنَامًا تَخِرُّ وَتَسْجُدُ

بیں نسبت موچو موئے باریک

گیسوئے گل، در گیسوئے ملِ دام شب، چون عساکر انبوہ تراز موئے سر اعظم اللہ، را سرا سر معاینہ کرد، از سہم آن، بر ساں شانۂ ہندو، موئے بر اندامش بیخ گشت، و مانند موئے مرغول بر خود بپیچید، و تافتہ و درہم بمقامی افتاد۔ می شتافت تا برائے لشپیں رسید۔ حالے کہ از دریافتگی سیاہ ظفر شعار سر موئے باز کشاد، نزدیک بود کہ شانہہائے رائے خرد بشکند۔ در ماتم خویش موہا کشادہ گردن گرفت شعر

وَقَدْ شُوِّشَتْ اَحْوَالُہٗ مِنْ مَخَافَۃٍ
کَصُدْغِ السُّکَارٰی حِیْنَ تَشْوِیْشِ صُرْصُرِ

باز نسبت نگر زدیو و پری

بعد ازاں بالک دیو نایک را، کہ بالک دیو در شیطنت و فطنت موازی بود، فسوں

ونیرنگی که دانست درآموخت، وسوئے سپاه شاه جم نشان روان گرداں
سایۂ خانگی پیش سایه بانان ہمایوں جان زنہار گناں دررسید؛ وبجہت بلال دیو
جانی نان جانے درخواست کرد، وعرضیتے که در دل داشت برزبان؛ که "بنده
بلال دیو، چوں لدّر دیو ورام دیو، رام فرمان شاه جم نشان ہست۔ وبدانچه سلیمانی
عہد امر کرده، مامور است۔ اگر دراحضار تیزپایان دیو ہیکل پیلان عفریت منظر ونفائس
دیگر اشارت رود، اینک مہیا۔ واگر بنیاد کاوکاو برائے خرابی ایں چہار دیوار باشد،
پیش خویش دیوار برتوان آورد۔ حصار حصار بادشاه است، اگرچه بنده بلال دیواز
سرقلعه سنگے چند برتاب کرد لاحول که آں سنگ دیوبرآدمیان آسیب تواند آورد
پس چه به از انکه سنگ خود باخود نگاه دارم۔ چوں ہندوان دیوگیر سر در پریشانی
نہم۔ سند وبعد از سوختن دیو شود۔ ہنوز که شعلۂ تیغ ہندی ترک به من نارسیده،
خود را دیو ساختن از ہشیاری نباشد بنگر که چند جاہائے دیوان ہندو در غبار
لشکر بادشاه گرد باشنده میگردد، که آں ہمه جاہا از بے فرمانی ایں سلیمان دیوبند بباد داده اند؛
ولاجرم بعد از مردگی ہم خاکسار مانده بنده بلال دیو اگرچه از نسل دیوان بزرگ ست
اتابیش وزیر آصف رائے، که فرمان ده دیوان سلیمان است، ہم شیطنتے،
که داشت، از سر بنهاد، وتن جانی خود را در حمایت سپاه فرشته جناح وَالصَّافَّاتِ صَفًّا
صَفًّا۔ که بعد میمنه ومیسره است، افگند، ومانند دیو در رمضان، گردن بسلسلهٔ انقیاد
تسلیم کرد۔ شعر

حَتّیٰ تخلّص حینَ ینظرُ بالمُنیٰ
وَجهُ الخلیفةِ عیدُ اهلِ العالمِ

باز بنگر نسبت تدبیر و رای

چون دستور عالی رای پیغام فردنی رای استماع کرد، اگرچه به نور رای خویش درون رای را روشن کرده بود، مع هذا اشارت خلیفهٔ اسلام بآواز رسانید، که برای بلال دیو و سایر رایان فرمان حضرت خلافت برین جمله است: که "اول شمع دو زبانه لا، شهادت پیش ایشان داریم، بود که از نور دود پروانه روشنائی یابند؛ و اگر پیش نظر بصیرت ایشان پردهٔ تقدیر حائل شود، که آن نور را نه بینند، بحکم حبل الله ربقهٔ ذمه بر رقبهٔ تعبد ایشان عرض کنیم۔ و اگر ازان نیز گردن کشی نمایند، سر رشته تاب نیارند، هیچ بارے بر گردن شان نه نهیم، بلکه گردن شان را از بار سر نیز سبک گردانیم۔ ازین سه شرط رای بلال دیو بر کدام می آساید۔ ما نیز باری زبان لشکر بدان هیزان کار سنج جوابی می باید بمیزان رای سنجیده۔ تو نیز اندیشهٔ خویش مصرعه
بصدق سنج بران سان که ما ترازو را"

باز نسبت درست و راست چو تیر

فرستادگان رای از سهم آن پیغام نزدیک بود که سپری شوند، از سر شکستگی گفتند،

کہ "ما پیکانِ ہندوایم۔ واین پیغامہا، کہ از تیر راست تر است، چون ہندوان را کیش درست نیست، شاید کہ کژی درانہا راہ یابد۔ راست روئے دیگر بہدستی ما روان باید کرد، تا فرستادہ کہ بقوتِ بازوئے شما جہد، ہر آئینہ دردرونہ رائے چنان دررود، کہ عرض محصول پیوندد" ملک را چنین فرستادنی، کہ رمیا بغیر رام بود، محض ثواب نمود؛ وکس حاجب ہندوان بر مار را، کہ مانند تیر ترکان ماربا پر دیو، و بہ نیروئے تمام، با آن دو سہ روندہ دیگر پرتاب کرد۔ آن فرستادگان بقوت بازوے درفرستندگان سہمناک چنان ہمہ پریدند، کہ درچشم زدنی از حصار برگذشتند وزخم زبان بررائے آوردند۔ رائے بہ مجرد شنیدن آن صریر، زہرہ شگاف دیوانہ وار، از جائے بجست، وخود را درپناہ جنت انداخت ہرچند میخواست کہ زہ گوید، گرہ در زبانش می افتاد۔ دیر بایست تا سوفار دہانش فراہم گردد! چون قدرے ازان سہم زدگی دل پریدۂ او بجائے خویش باز آمد، برسان تیر خدمتی، دستہا بستہ پیش ایستادہ، وگفت، کہ بدجملگی سہامے، کہ از قبضۂ چرخ نصیب بندۂ بلال آمدہ است، صامت وناطق، ہمہ خدمتی درگاہ چرخ پناہ است۔ بندۂ بلال تیر یکے از دہانگان ست۔ بامدادان ہنوز تیر شہاب با قندیل ماہ فرو نہ رفتہ باشد، کہ چند کمیش شکستہ ہندوئے، کہ بربستہ زناہا است، وزنارے کہ بربستہ آن کیش دارم، دیگر رشتہ تا بی باخود نگاہ ندارم، وہمہ پیشکش کیش محمدی سازم۔ واگر بنا بر ذمہ ہر سال یکسر تیر برگردنم نہند، تیر دار کمر بندم وگرہ در شکم افگنم، وغرضی بندگان دولت حاصل کنم۔ بخدائے کہ تیر غزاۃ را این وزن دادہ است، کہ دل سنگین گبران را تراز و سازد، کہ ازین وثیقت نگذرم۔ شعر۔

که صبا را گل آگیں کرده اند طینت شان از باد انگیخته، چنانکه از آب نتوان ریخت.
منظر شان از آتش ساخته، چنانکه از موم نتوان ساخت سُم شان از آهن، و ایستاد
شان بر هوا ممکن۔ کلک شان، چون نے بر آب، از غرق شدن ایمن۔ عرصهٔ پیش
سینه چون پیشانی پر دلان فراخ، و فرجهٔ میانه گوش مانند چشم مدخلان تنگ. بعضے
پیل هیکل و بجدے چست گیر، که گوئی در سوراخ مور در خواهد رفت۔ و بعضے گرد مهره
و نزدیک سر افسار پا پیچ، پنداری که مهرهٔ البشان از دهان مار بیرون آمده است
روندگانے در روش طریقت، هوا شان زیر پائے و بر آب، حرام شان رسیدگانے
در مذہب ریاضت، مصرعه

جو بر ایشان حلال و چوب حرام

حدیث آمدن رائے، و فتح دهور سمند
ز بهر کاوش گنجینه باز رفتن تُند

باز نسبت نگر از علویات

چون روز آفتاب از سر افق روشن گشت، بلال دیو آفتاب پرست شعاع شمشیر
اسلام بر سرِ خویش معاینه کرد، و سجده کنان از برج خود بیرون دوید، و پیش سایه
گردان ظل الله بر آمد، و سایه کردار لرزان و بے جان بر خاک مذلت در غلطید،

وجبهٔ بندگی را در زمین مرلی غروب داد۔ بعد از اقتباس نور اقبال درجبین بخت،
باشارت حاجب ملک الحجاب سوئے برج استقامت خود، بجهت نقل کواکب دُرّیِ
خزاین و برآوردن ذخایر و دفاین، رجعت کرد۔ و ہمہ شب گنجهائے، کہ چون آفتاب
در دل شب غارت بود، برمی کشید؛ تا ہندوے شب گنج خورشید از زیر زمین بیرون داد،
آن ہمہ گنجهائے خورشید تاب، کہ از دست او خاک بر سر افگندہ بود، دامن افشان
کردہ، پیش سایہ بان ہمایونی رسانید، و بہ خازنان بیت المال تسلیم کرد۔ دران شہر،
کہ چہار ماہ را عرصۂ چہار شہر اوست، مدت دوازدہ روز مقام شد، تا سیارات پیش
آہنگ انجمن عقب ماندہ اجتماع یافت پس پیلان وصور سمندر را بسوئے حضرت
خلافت، بہ نسیم نوازش، مانند ابرہائے کہ از باد شرق سوئے قبلہ رود، روان کردند۔

شعر

وَالْجَيْشُ عَبَا كَأَنَّهُ تَيَّرٌ مِّنَ الْبَحْرِ
تَرَبَّابِهِ شُهُبُ السَّمَاءِ تَكَحُّلُ

آہنگ سپاہ سوئے معبر
فیروزی یار و فتح رہبر

کاربان معنی اندر نسبت اشتر نگر

چون ناقۂ شوال ذنب میان کشتہ در ہوا کرد، و حمازۂ روز از تہ ہویدا بیرون داد،

یعنی که هژده روز شوال چارشنبه

طبلهائے بلند آوازهٔ لشکر بعزم معبر بر شتر بستند، و سوئے تریهائے دریا کاؤ برکاؤ و بگام شتری راه بر داشتند۔ و ازمّه جماد را رشته دراز داده، زمین می پیمودند و درزمینهائے درشت گربه، که شتر در مغاکهائے آن گربه نماید، چون پلنگ می جستند و موش خانهائے پارچ، که دست بختیان در وئے تا موشک باز فرو درود، بپویه شتر می گذشتند۔ خارهائے درشت پائے شتران را چون سم اسپان میخ دوز میکرد، و تیغهائے کوه سم اسپان را مانند شید شتران می شگافت۔ تیزیها چون هودجها سخت را می درید، و جوال دوزهائے خار مید و خیست لشکر فرمان بردار در تحمل مشقت مهم بادشاه، هر روز اگر بار کوه گران بر ایشان می نهادند، بے هیچ ناقه و جملے برمید اشتند، و هر شب بر شیبهائی که از کوهان شتر ناهموار تر، پهلو نرم میکردند شعر

وَيَجِيءُ شَوكُهَا فِي كُلِّ ضِلْعٍ
وَيَدْخُلُ كَالصَّوارِمِ فِي نِيامٍ

بنگر این نسبت کوهست و دره

سپاه کوه جنبش، بعد از پنج روز از تاریخ بالا، در سرحد ولایت معبر فرود آمد۔ میان حد معبر و دهور سمندر کوهے پدیدار گشت، سرها بر سوده و اضلع از رستینها ازین کوهے کمر بسته، و تیغ برداشته، جیبریان را در پناه گرفته لشکر خیبر کشائے را از دو، گهٹی و دو دره

غلغل در بیر افتاد۔ اگرچہ از بیر نیز بانگے وفریادے بر می آمد، آن ہمہ مانند صدائے چاہ آوازہ بود، در غین شہر بیرو رآئے بیر، **نظم**

آں بیر بلا ہر دو، چوں گرد فلک پیدا

باداہ شیاطین قد لیعم بیران

طائفہ ہنود بیر حقی سیان را سر پوشیدہ می داشتند، کہ کسے غور او در نیابد۔ چون بیر را گفتند کہ "واقعہ خواہد افتاد"، سرش باز شد، دہان باز کردہ بماند۔ خواست، کہ چون چاہ در زمین فرو در رود، اما باز در خود فرو رفت، کہ نباید رسن در گلویش کنند، و آبش بہ برند۔ درین کشمکش بود، کہ جنبش لشکر نزدیک تر رسید۔ قلعہ متزلزل گشت بیش بیر را قرار نماند۔ خواست کہ سوئے دریا گریزد۔ اوّل بدست دمہائے سرد حسرت سوئے دریا پیغام فرستاد، کہ "چندین گاہ زیر عبرہ ما بودہ، اکنون مرا، کہ بیرم، از انبوہی لشکر ترک بے آبی تمام پیش آمدہ است، در جزائر خویشم پناہ دہ"۔ چون آن نفسہائے سرد بدریا رسید، دریا نیز ہم در دوم زرہ پوش گشت، واز درونہ پر جوش خروش بر آورد، وجواب داد، کہ اے بیر برین سوئے نیائی، کہ مارا در چاہ افگنی، ملک از دست تو خود را بچاہ افگنیم۔ ما وحوض خشک نہ ایم، کہ کاوکاو بیر در ما افتد۔ خطاب ما بحر است، وخدائے مارا بزرگی دادہ، کہ سبع مسکون را محیط شدہ ایم۔ اگر موجے از لشکر پادشاہ بحر و بر، بر آہنگ نسکار ماہی باشارت ہوائے سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا، جانب ما آمدہ، تا از تموج الطاف بزرگی مارا زیادت گرداند، مارا نیز آخر دریا می گویند، وشرمے وحیائے

داریم نفایسے کہ در خزینۂ ماست برائے آن روز نگاہ داشتہ، چندین گاہ عبرۂ ما بہ کفے مشتے خس و خاشاک گذر داشت۔ اکنون کہ من آبے را اگر دلشکر بادشاہ خاک گردانید بعد ازین من دریانہ ایم۔ گوئی کہ در خرائب حضرت یکے از عملۂ خاشاکم۔ اگر خزینۂ گوہر دارم، نثار طبقۂ ملوک خدایگانی است، و اگر جزائر معمورۂ خاکیست برائے خطوط دیوان اعلےٰ عبرہائے، کہ بر روئے آب ست، آن خود پوشیدہ نتواند اشت۔ کران تا کران سفینہائے چون عروس آراستہ، ہر یک جاریہ است باجہان منتظر فرمان بادشاہ راستین، تا یکہ تسلیم فرماید۔ بعد ازین ولایت حل وعقد این دیار بدست آن مالک مالک ست۔"

کُوْلَایَۃِ الْمُلُوْکِ فِیْ یَدِ مَالِکٍ

چون این خروش دریا بگوشہائے بیر رسید، بیر نیز از دل تہی بخروشید، و از غایت بے آبی و خشکی درونۂ خواست، کہ دریا را فرو برد۔ چاہ کور را مانست، کہ چشمہاش در مغاک فرو رفتہ بود، و ہیچ تری در درونش نماندہ، کارکنان بیر را نیز سر رشتۂ تمالک از دست برفت۔ از انجا کہ آن ہمہ آبیان را بے آبی صعب پیش آمد، ناچار اتفاق کردند کہ بیر را در راہ خشکی روان کنند۔ شعر

قَدِ اجْتَمَعَ الْخَلَائِقُ عِنْدَ بِیْرٍ
کَمَا هَجَمَتْ ظِمَاءٌ حَوْلَ بِیْرٍ

این نسبت رنگین است ز برگ تنبول

برا ہمہ کبار، چون رائے رایان را از برگ طاقت تہی دست دیدند، بہ سخنان رنگین

فرمیش دادند، کہ راوتان را بیرۂ تنبول بدہاد، تا جان سپاری کنند۔ باشارت رائے ہمہ برگستوانی و پایک تنبول شدند۔ اما برائے آنکہ برگ گری نو ساختہ کنند، تنبول می خوردند، و دہان خود را در ماتم خویش پرخون میدیدند۔ گوئی کہ آن ہمہ ہندوان زرد روئے سبزہ رنگ، بہ برگ تنبول می مانستند، از برون سبز، زرد برگ تہ و خون در رگ نمانده، و مرگ بر رگ ایشان دندان نہادہ، کہ دندان از خون ایشان رنگین کند۔ آن نہ خوردن تنبول، بلکہ خون خوردنی بود زیر لب، زیرا کہ ہر بار کہ برگ سوئے لب می بردند بیرۂ تنبول زیر دندان سیہ روئے ایشان رنگ می آورد، و خون می گریست، و دہان ایشان بخندہ بیرون می برد۔ تیر نیز بموافقت ایشان بیرہ می خائید، و خون میخورد۔ شعر

بِسِرِّهِمْ فَمْ رُحْبٌ كَبِيرٌ
وَيَمْلَأُ مِنْ دِمَاءِ الْقَلْبِ بِيرَهْ

بازشد نسبت انجم طالع

تا موکب غزاۃ در عمرانات شہر درآمد و شعاع آفتاب شمشیر بر سر بیر دھول پرتو افگند، و درونہ تاریک بیر را روشن گردانید، کہ ہنگام زوال نزدیک آمد، آب در روئے نماند۔ شعر

كَادَ الْهُنُودُ بِبَطْنِ بِيرٍ تَخْتَفِي
وَالْبِيرُ كَادَ بِبَطْنِ أَرْضٍ تَغْرُبُ

انگاه زوال تا زمان غروب رائے زرد روئے، با زردرویان دیگر، در صفرامی افتادند؛ و مینا ستند بجدے، کہ از ان تا فتگی آفتاب را نیز صفر آمد، و از دوران درگشت، و بر زمین افتاد - رائے دید کہ روزِ دولتش بشب رسیدہ است جہان بروئے تاریک شد - با جمعے پریشان دل، کہ تَحْسَبُهُمْ جَمِيعًا وَقُلُوبُهُمْ شَتّٰى، بر سمت شہر کم سیر نمودند، و از انجا قدرے نقد و جنس، کہ تاب منقلب او را تسکین دہد، و ابرش وا دہے چند با خود ہمراہ گردانید، و کوکبۂ ہزیمت آراستہ بسوئے شہر کند ور فرار کرد - چون صرصر مہابت بغایت شدید بود، آنجا نیز قدم استقامتش قرار نگرفت، سوئے دشتہائے پیلان و بیشہائے شیران گریخت نظم

چون زحل در وبال گاہ رسید
یا چو زہرہ بخونگاہِ ہبوط

اینک این پشتِ زین است و لگام

جماعت مسلمانان، کہ بار دم کشتۂ ہنود علاقہ داشتند، و از لگام لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ، سر بیرون بردہ، چون دیدند کہ رائے را دوال جزم بگسیست، دا ایشان را غاشیۂ قیامت بر سر آمد، جہان بر سر ایشان بر سان حلقۂ زین تنگ شد، و موج خون از پشت زین بگذشت بیش جائے نمد زین خشک کردن نماند عنان از موافقت کفار بر تافتند، و در زینہار اہل اسلام پناہ جستند، و بفتراک دولت

اِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْغَالِبُوْنَ، اعتصام نمودند. نظم

از زینت و تشریف ملک شاد شدند

و از قود کشش اسیری آزاد شدند

اگرچہ ہر یک ازانہا بودند کہ بِزِدَاءِ بَغْیٍ وَارْتِدَادٍ مرتدّینَ

نسبت اسلام و کفر است اینک این

اما چون بر دعوے ایمان ایشان کلمۂ شہادت گواہی داد ملکِ اسلام بجہت تعظیم لا شہادت، دو شاخۂ چوبین را، کہ شکل لا دارد، بگذاشت، کہ گلوے ایشان را لا زند. و با آنکہ مباح الدم بوده اند، و اداے شمشیر بر سر ایشان فرض، برائے حرمت دین مسلمانی تیغ بر ایشان حرام کرد۔ و پیوند عفو خلیفۂ ذوالامان مامون شان گردانید۔ و از فقه حال کفرہ استفسار نمود۔ آنچہ طایفہ را از جہان سوزی آن آتش پرستان روشن بود، پیش چراغ داشتند چشم بر جادۂ خدایگانی بر ہنمونی ایشان در پے آن بیر ندیر، و بدایہ دیگر، بقاعدہ درنشست، کہ شعر

یکاد عروق الارض بالطول ینزع

ویدرکهم کانوهم بل من هو اهرع

نسبت ابر نگر لولو بار

درین اثنا، ابر سیہ روئے از سوے معبر یان بر آمد و بسبب آشنائی دریا جانب

ایشان جهتے سخت گرفت، وازین طرف نیز مددے عارضی می نمود. ومیخواست اکہ درمیان عیاری بنشاند، گاہ شدید میشد وگاہ نرم. ہمبرین طرف چشمۂ شریعت راآب میداد، وہم بدان جانب آبیان را مدد میکرد. وبرق بر دورنگی او می خندید. چون جریان قلم قضا چنان بود، کہ بارانِ تیرِ مومنان بدان گبران پلید نرسد، ہرچند لشکر اسلام جہد بیشتری کرد باران سخت ترمی گرفت. گوئی کہ ابر پردۂ تقدیر بود، کہ پیش سپاہ منصور حائل شد، تا آن اگر پایان را خلاص دہد، نظم

دران مقام کہ سیلے رسد ز لشکر شاہ

کہ دستگیر شود غرقہ را بجز تقدیر

تا لشکر دریا وش در بیر دھول درآمد. بیر دھول را دید، بیر رفتہ، ودھول نیز خالی ماندہ وابر کافر مزاج، کہ بہ ہندوے سیہ پوش مانست، از قوس قزح کمان ہندوی کشیدہ، وتیر باران راکشادے، ہرچہ سخت تر دادہ، قطرات را مانند پیکانہائے آبدار میفرستاد، چنانکہ از جوشن وبرگستوانی میگذشت. اگرچہ اندام آہنین غزاۃ را ازان التفاتے نمی بود، اما قدرے از تیر مانع می شد. گاہ کمانہا را از آب بے آب میگردانید؛ وگاہ پیکہا را از ہندسوے زنگہ رہ می نمود؛ وگاہ بلطف میان تیر وبر درمی خزید، وہر دو را از یکدیگر جدائی می افگند؛ وگاہ درگوشہائے کمان چیزے فرو دمی نخیت، و از زہش میگردانید. نم خود درپے کمانہا چنان درنشستہ بود، کہ میخواست بندبند ہریک جدا کند. با این ہمہ، تیراندازانِ استاد وکمانداران داناکمانِ خود را کمان رستم

ساختہ بودند، کہ نہ ابر بہمن بران کار کند و نہ باران تیر دست یابد۔ و باران تیر ایشان،
کہ از سر ہوا نہ بود، ہمہ برق بلا میریخت بعضے آب گرفتگان آن آبگیر، مانند مار در سوراخ
و رخنہ می خزیدند، و بعضے را پیکانہائے آبدار در رخنہائے شکم چون آب در سوراخ مار
و مور در می رفت۔ و راوتان ہندو، کہ سوارگان آبی بودند، گنبد کنان در می رسیدند،
و زیر پائے مرکبان ترک پست می شدند سیل خون و سیل آب راہ سیلان گرفتہ می دوید،
تا پیش سپاہ خلیفہ عہد قدم آدم را شفیع سازد۔ گوئی کہ از بس شیرینی جانہائے کفرہ،
شربتہائے خون بغایت شیرین گشتہ بود، کہ ابر ہر بار آبے در وے می افگند، و زمین
خونخوارہ آن را بحلاوت تمام فرو میخورد۔ با چندان خرابی، کہ آن شراب مرد افگن داشت
ساقی دور از قرابہ آسمان عرق صافی میریخت، تا خرابی بیشتر گردد۔ ازان شراب
و شربت اوّل اجل چاشنی برداشتہ بود۔ مصرعہ

ثُمَّ یُرْوِی العِظَامَ فِی الْاَرْضِ

از بیر دھول، در راہے کہ از پُری آب راہ از چاہ پیدا نہ بود، بجہت دجوے
بیر روان شدند۔ از ہوا طوفان می بارید، و سواران لشکر مرکبان کشتی وش را چون
معلّمان استاد سیاحت می فرمودند، شعر

وَقَدْ تَجْرِی عَلَی الطُّوْفَانِ تِلْکَ السُّفُنُ مَجْرَاھَا
وَفِیْمَا رُوْحُ نُوْحٍ قَالَ بِسْمِ اللّٰہِ مَجْرَاھَا

تا در دیہے رسیدند، کہ لشکر ہندو آنجا مانند حباب خیمہ بر آب زدہ بود۔ حالے کہ از حرم

در حرامت شمشیر ترکان سرهر تهر بر الشیان وزید، همه بیکبار شکستند، و گوئی در زمین فرو رفتند۔ مصرعه

کما قطرات وبلٍ بین رملٍ

نسبت گم شدن و یافتن است

نزدیک میانهٔ شب، که ستاره و ماه در ابر گم شده بود، در روز از خواندن والضحیٰ وصبح از دمیدن والشمس دور افتاده، از بعضے سرعان برق سیر چیان روشن شد، که رائے پے گم سرگم سوئے شهر کند و رشتافت۔ لشکر فتح یاب پے بہ پئے آن گریز پائے بران سوئے مسارعت نمود، و در زمان بپا شنا از در آن شهر در آمد۔ عمارتے دید سرگم، و هندوانے، که از قوت سر خویش پیش ازان پائے گم کرده بودند، در ان حال سرگم کرده بودند۔ هم بران گونه سرگم میدویدند، و سر گم کرده را می جستند۔ و بیرے که داشتند، گم میکردند۔ و ترکان سرانداز، چون هیچ جائے گره رانشان نمی یافتند، بگمان آن سر سگیان دیگران را بے گمان سر می انگندند، و جابجائے بجائے در جست وجوئے آن گریخته گرد نامه وار دائره می کشیدند۔ نظم

تا آن زمان که هندوِ شب گم شد، و فلک
خواند از پس قرارت والشمس والضحیٰ

این نسبت پیل و پیل بالا گوہر

دران مقام چون ابر پیل وش بکشاد، صد و بیست پیل ابر وش در سلسلهٔ قید آمد۔ و پیل بالا خزاین، چه ازان جنس که از پشت پیل ابر چکید، و چه ازان نوع که از شکم ابر کوه ابر مانند زاید، بدست افتاد و به کفیلان خزانه تسلیم شد۔ و بسیار را دتان پیل تن، که چون دندان پیل پس نه خزیدندے، و از با دست ترک، که بآسیب سخت دندان پیل را درون خزانه، چون چشم پیل درون خانها خزیده بودند، از کنجهائے خانه و گوشهائے پیلپایه بیرون می کشیدند، و زیر پائے مرکبان پیل شکوه پیل مال میکردند۔ چنانکه پیلکان آن سواد، از آلایش خون آن اصحاب فیل، طیرًا ابابیل شده بودند، و نوائی شکر ربّ الکعبه پیلان ابر میر سانیدند۔ شعر

بلا تری تحت الدماء کانّها
جبال فیول لونها یتخرف

باز نسبت زآب و ماہی بین

چندانکه دران خراب آباد کند در برخم پیلکهائے کشتی شگاف طوفان خون راندند، نشان آن ماہی دریا یافته نه شد۔ زیراکه در آب ماہی را پے برون نتوان کشید، مع هذا جویندگان پیراکهائے آب در دہاء زمین براندن تیزی می بریدند، که گر

پے بیرون آید چون آن سگان را پے بیرون نبرند، گمان برند کہ مگر سوئے چال کوتہ نیز بجہد آنجا رویم و شست بکشایم؛ باشد، بدست افتد۔ بدین اتفاق، پیش ازانکہ آبے خورند و بپایداری مشغول شوند، تندتر از آبے، کہ از بالا فرود آید، روان شدند۔ از آیندگان باخبر صحت اخبار کماہی معلوم گشت، کہ بیر دران بیرانہ گرد نہ گشتہ است، وازدریا نیز دست شستہ، بدان سبب کہ دریا چندان ایستاد، ازین دریا روان کرانہ خواہد کرد۔ مصرعہ

وَفِي تَحْتِ الثَّرَى خَوْفًا يَغُوْرُ

شاخ در شاخ نسبت جنگل

سوئے جنگلے گریختہ، کہ از بس انبوہی مورپاے در روئے نخزد، یعنی مونہ گنجد۔ واگر بہ مثل وہم را مدخل دہند، پایش درون ماند، و وہ از بیرون آید۔ درچنین جنگلے باتنے چند تنہا ماندہ است، و جان بردہ۔ ملوک رائے زن گفتند کہ۔ شعر

كَيْفَ الدُّخُوْلُ لِجَيْشٍ فِيْ مَضَايِقِهَا
رُوْحٌ بِلَا بَدَنٍ مَا خَاضَ بِالْجَبَلِ

اینک این نسبت خار و خارا

چون یقین شد، کہ رائے دران خار او خار بلباسے در خزکرد کہ سوزن در خز کنند،

وهرکه در دنباله او بود، دران سوزن زار خارسان مانند رشته در سوزن در رفت، وبیش جاے آن نماند، که سر رشته آن گسستگان را دنباله بازتوان یافت. ملک جوے، که اگر نقش پیل در بهرمان هندوی می شنید، تیزی مقراض گوش را در شب تار بران سوے میراند، بسبب آن مهم گران نخواست که به صالح جزوی پیکان خار او دوزرا در جا کهاے دامن کوه ضایع کند، و در پے گشتے سر و پا برهنه، که دریافتن ایشان از ذیل امکان بیرون رفته است، بر وا د و در شنید شعر،

لَیْسَ ذُوْالْعَقْلِ طَالِبًا شَیْئًا

فِیْ حِجَابِ الْجِبَالِ یَحْتَجِبُ

ناچار ازان خارستان دامن قبا در کشیدند، وعنانِ اجتهاد بلطف باز دادند، و در شهر کندور باز آمدند، تا در طلب پیلان گز بیهوده کوهاے آن زمین را، به گزهاے کلک دشت پیمایان بپیمایند، چون به جهت یافتن پیلان دیبا، روے دیباچه نیاز سوے عماری چرخ اطلس آوردند شعر،

مِنْ اَطْلَسَ الْاَفْلَاکِ دِیْ

جَلَّ یَا جَوَادُ الْفَتْحِ الْاِنْیَالُ

بلند است این نسبت پیلِ ابر

بامدادان، که پیلان سحاب پیرامون تختِ زرینِ آفتاب گرد آمدند، چنان روشن شد،

که در شهر برست برمی تبخانه ایست زرین پیلان رائے پیرامون آن مانند ابرهائی بلند، که گرد بر گرد آفتاب گرد آیند، گرد آمده اند. سپاه صرصر حمله چون باد تند براندان آن ابرها روان شد. در دل شب مانند ابر و باران آنجا رسید. بامدادان مقدار دویست پنجاه پیل رعدخروش در سلسلهٔ قید سواران با دسیر آمد۔ نظم

مانندهٔ موجهائے دریا
کز باد روان شود مسلسل

بازاین نسبت کفر و اسلام

بعد آن سهکش اسلام، با فوجے از غزاة متجهد بعزیمت قلع معبدهٔ کفره وقمع عبدهٔ اصنام، در تبخانهٔ زرین در آمد. عمارتے دیدند، چون کفرِ عزازیل قدیم ومحکم اثر، وغرور دنیا فریب انگیزتر۔ گوئی بهشتے است، که از شداد گم شده بود، وآن دوزخیان نشش یافته اند، یا لنگ وزین رام است، یعنی که دیوه سرآن همه زرش سرے را ذخیره کرده بگذاشت تا روزے سلیمانِ عهد شود۔ نظم

یا دیو زرین زحل از بهر بیرآمد فرد
چون بیر چاه کور بود، آن شد زبے آبی نگون

باز این نسبت بلند از چرخ

الحق، آن معبد فلک زده از انها بود، که سکهٔ جنت الکافر را بر زر زند۔ زمین تا آسمان از زرعین میلے برکشیده، که چشم انجم می خراشید، و در دیدهٔ خورشید در میرفت۔ سر شش در بلندی پنداری با پنجهٔ اسد بکفشیرش پیوسته اند، و بنیاد زرینش در قعر لوبتهٔ گل گوئی دوازده ماهی را بایک ماهی یکے کرده اند۔ در سقف و دیوارش از یاقوت و زمرد آفتاب تاب ترصیعے کرده، که بیننده را از دیدن آن سرخ و زردپیس چشم می آمد، و دیده از خیال زر برفانی میشد۔ و زمرد سبزش، که تا جوران را سر سبزی دهد، خیال رود که طوطی است از بیضهٔ ماه پریده۔ پیکر مرصع بت لصور افتد، که آفتاب را آبله دمیده است۔ نظارگی را به تیز دیدن آن عطشه بکشاید **مصرعه**

الحمد للہ کان همه در گنج ظل اللہ شد

نسبت کعبه و بت خانه نگر

فالحاصل، آن بت خانهٔ زرین، که بیت الحرام هندوان، بحرمت تمام در کاو و کاو آوردند، و تکبیر گویان بنیاد کفر را رخنه می کردند۔ چنانکه از بانگ تکبیر، مرغان روحانی کبوتروار معلق زنان از هوا فرد می آمدند۔ آواز متین چنان میخاست، که گوشهائے دیوار بازمی شد۔ از ذوق آن سماع تیغ زرین پوش نیز سر اندازی میکرد، تا بحدے

که از جنبش او سرہائے برہمنان و بت پرستان رقص کنان از گردن فرو دمید و ید، و در پایہا می افتاد مصرعہ

قَدْ ینُوحُ کُشْکُلی احزبُ شَیطَانِ

نسبت طلب و جواہر

خشت زر، که سنگے نداشت، فرو می غلطید، وکلائیہ صندل، که آبیش نہ بود، فرو میریخت۔ آن زر زرد در خون طلی میشد، و آن صندل سفید چند سرخ می گشت جائے که جوہر آبدار تیغ رخشیدے، گوہر تابدار تیغ می درفشید، و جائے که از گلاب و مشک خلاب بودے، از خون و خوے خوناب میدوید۔ از زمینے، که بوئے مشک آمدے، بوئے خون می آمد؛ و بر در و دیوارے، که گونہ زعفران نمودے رنگ روئین می نمود۔ نظم

هم ازاں بوئے اہل ایماں مست

هم ازیں رنگ اہل کفر خراب

نسبت بت پرست بت نگرید

بتان سنگین، که آن را لنگ مہادیو گویند؛ دران زمین آن لنگ دیویان را ہیچ گاہ لگد مرکب اسلام آنجا نہ رسیدہ، که لنگ ایشان را بشکند۔ مومنان صلب لنگ بتان صلا

آن ہمہ لنگہائے بزرگ را خرد بشکستند، کہ لنگ مہادیو بزرگ ایشان خرد شد۔ و دیونار این از پائے در آمد۔ دیوانے کہ آنجا قدم استوار کردہ بودند، چنان پا بلند کردند و بجستند، کہ دریک نفس تا حصار لنک برسیدند۔ دران ہیبت لنگ نیز بگریختے، اگرش پائے بودے۔ و ابلیس دیرپائے، کہ دران دیوخانہا اولاد آدم را پیش لنگہائے دیوان سجدہ میفرمود، سوئے سراندیپ بطریقے برون شد، کہ در قدم آدم برسید و سر نہاد۔ نظم

بنگر کہ چہ حد بود در اسلام ظفر
کابلیس نہند در قدمِ آدم سر

نسبت گوہرِ زر چون زر گوہر نگرید

چون بنائے بتخانہ کانِ زر بود، و بنیاد دیوارہائے مرصّع، کانِ گوہر بر کندند۔ و آہن ہتیین را از جگر لعلِ آبدار آب دادند، و پولادِ معول را از لعل آتشین تاب و کلند را کہ نقش کلید داد، از ہر رخنہ فتح بابے کشاد، و سیل، کہ غبار انگیز چشمہائے خانہ است، در عین دیوار مرصع در رفت و آب، مروارید فرود آورد۔ و در تمامی آن معمورۂ خراب ہر کجا کہ زیر زمین گنجے خاک برسر ماندہ بود، زمین را غربیل کردند و بہ بیختند و بر کشیدند، چنانکہ گبران را از زر جز غاک زر، و از جوہر جز جوہر آتش، باقی نہ ماند۔ چون آن ہمہ زر بے وزن و جوہر بے بہا بہ امینان حضرت تسلیم افتاد، سپاہِ فیروزمند، گران بار خزاین

بیکران و پیلان گران، ع

سبک سیر شد جانب بارگاه

باز نسبت ز روشنان سپهر

چون روز آفتاب از تاج آفتاب سر بر آورد وماه ذی القعده را که جیش بے نہایت داشت فرو پوشید. مصرعہ

یعنی که زمه سیزده و یک شنبه

غزاة منصور به سایه بان ہمایون پیوستند، و خطہائے خوئے آلوده پیشانی را از خاک آن ساحت وال سراب کرد. و بتخانه بیر دھور، که سر شان بدولاب سپهر رسیده بود، و بنیاد به آب فرو رفته، بطریقے برکندند، که از زیر ہر بنیاد و بیرے دیگر تا ماہی برسید، و گنجہائے آفتاب ناب که در ہر منزل خانہا ابط مانده بود، از حضیض خاک بر کشیدند، که بشرف بیت المال رسانیدند. چنان گرد از خانہائے ہنود بر آوردند که در ویٔ زحل پر غبار شد، شعر

وَمَحَتْ حَوَافِرُ خَيْلِهِمْ مِنْ أَرْضِهَا

بِأَهِلَّةٍ أَنْوَارَهَا وَنُجُومُهَا

چون بعد از آن بدو روز سایه بان سپهر وش از انجا جنبش نمود، و چون شمار ماه، که بالا فته است، بجز زا رسید، و روز بر جبین از آخر درجه روشن شد. مصرعہ

یعنی که پنجشنبه و از ماه هفده روز

در شهر گیم منزل کردند- از انجا به پنج روز در شهر متهرا که برج استقامت برادر برای سندر پنڈیا است نزول شد- آن شهر نیز از ان کیوانی بزرگ که ایوان عالی داشت چون خانهٔ مریخ صفر یافتند- رای بارانیان رفته بود، و دو سه پیل در تبخانهٔ جگنات گذاشته- هرچند سهام سرگشته زاهیل بنات نعش طلب نمودند، همان دو سه بر در نظر آمد و بس دیگر نشان هیچ ازان سیارات بداختر در پس و پیش آن دو سه ابر روشن نگشت- ملک اسد صولت را شعلهٔ خشم چنان سرکرد، که آتش در تبخانه جگنات زد، شعر

كَمَا اسْتَعْلَتْ اِلَى الْاَفْلَاكِ
وَصَارَ النَّجْمُ ضَمْرًا بِاحْتِرَاقٍ

ازانجا ملک کوه استادان سیه کوه گران را از باد هیبت سلیمان عهد بران کرده، به بیروت گاه رسانید- و برعکس مثلے که کوه به کوه نه رسد، با پیلان دیگر ضم کرد- چون آن همه ابرهای دریاجوش در شمار عارض در امد، هنگام عرض طول صف تا سه فرسنگ برسید، و زیر پای پیلان فرسنگ به فرسنگ هم سوده شد هم فرسوده، پانصد و دوازده پیل، که سد سکندر را چون قوی کاغذ بر درند، تقوی فرمان سکندر ثانی در سلسلهٔ کاغذ مقید گشتند- گران هیکلان، که در خرامیدن پای ایشان آوازی نمی دارد، ولیکن زمین میخروشید و می گفت ع

زلزلۃ الساعۃ شیءٌ عظیمٌ

وصف پیلان اژدہا خرطوم
کہ بود کوہ زیر پاشان موم

ہم از پیلان ست اینکہ نسبت این جا

کوہساران گونہ سرافراز، کہ از شنگرف پیشانی ابرہائے سیاہ را استر سرخ پوشانند؛ وابرہائے چنان بلند، کہ آب از پشت شان بعد از دیرے بر زمین آید؛ و پیکرہائے چنان پر شکوہ کہ باد ارم شان زود بدم نرسد۔ چراغ اثیر آتشے در ایشان نہادہ چون برق در ابر؛ و پیلبانان کنک گیر کش کے بر ایشان داشتہ چون تیغ کوہ بر سر کوہ؛ ابر آب ریزد و نبات روید، اند طرفہ ابرے کہ آب نوشد و نبات خورد۔ کوہ سنگ دار د و ساکن بود؛ عجب کوہے کہ آب بے سنگ باشد و رہ سپرد؛ اگر بمیزان حلمش سنجند، کوہ ہم سنگش نہ بود، و بالان حلمش نہند با دم ہم سنگش نباشد۔ شعر

حیران شدہ ہر کہ ہست در پیکر او
کوہے بران و آدمی لنگر او

مردم بر گردنش چون فرشتۂ موکل سحاب، و صندوق بر پشتش مانند کشتی بر گرداب ہنگام جنبش گوئی موج دریاست تند بر داشتہ، و گاہ ایستادہ پنداری شہ برج

حصار است بخرطوم منجنیق آراسته۔ اگر موج دریا از باد ہائے تند در زنجیر افتد، این موج از باد ہائے ہستی خویش زنجیر دار۔ اگر شہ برج حصار را بصندوق چوب بیارایند، آرایش این شہ برج بصندوق زرنگا ریں؛ یا خورد گنبد نسبت برچہار ستون، کہ کافران را زیر خود خاک کنند، و یا کوہیست برچہار کوہ پایہ، کہ ملحدان را از بینی سارۂ خود فرود افگند۔ نون دندانش را حرکت بحدے، کہ صیف خود را بیک تشدید در قاف نشاندہ؛ و الف خرطومش را تجویف کشش بجائے کہ لفیف خود را بیک مد مضاعف گردانیدہ۔ سیا کن جنبیدہ با چنان روانی، سبک روندہ صبا چندان گرانی، شعر

تلک الافیال اذا ما وصفت
ثقل الفکر بجد ضمنا

وصف تگاوران کہ از آسیب سنان بکار
گرد آخراب آخر سنگین روزگار

هم زاسپ است نسبت این جاهم

پیل چون سوئے پیل داران رفت — عرض سمائے فرس شماران رفت
عارض آورد یک بیک بسمار — باد افسار بستہ پنج ھزار

مرکبانی یمانی و شامی / خواب گاهی روان بجوش گامی
بحریانی که چون سواره که آب / همه گنبد کنان روند بر آب
در شتابندگی چو برقِ یمان / گل صفت، بادِ اصل نرم دهان
تنگِ شان آدمی ز سرعت حال / در نیابد مگر بوهم و خیال
دم شان نرگسین دام صبا / گوش بر رسته سوزنی به هوا
هر یکی آهرمنی که از تگ پای / سایهٔ خود گذاشتی بر جای
بر هوا ایستاده گاه درنگ / در شده همچو آتش اندر سنگ
رفته نوعی به چشم خفته درون / که درون رفتنش نه برده برون
سر کرده چو راه ناهموار / چشم سوزن بدیده در شب تار
پست گیرا چنان که رفته فن / همچو رشته به چشمهٔ سوزن
مرکبانی بدین جمال و هنر / چون به عرض آمدند سرتاسر
همه تسلیم پایگاه شدند / مستعدِ جنابِ شاه شدند
که اگر فتح فتح این شاه است / بعد دیگر چنین در راه است
ها در قیدِ این شهِ عالم / کرهٔ خاک، بلکه نُه کره هم

صفت نقد بحری و کانی
بابتِ افسر سلیمانی

این گہراین جاہم زجوہر نسبت است

واگر در صف صندوقہائے جواہر اوصاف نہ در، ہیچ صندوق سینہ گنجد، و نہ در درج دلے سنجد. پانصد من جواہر کہ ہر درم سنگے ازان برابر دینار مغربی خورشید برتوان کشید، ہر یا قوتے بران گونہ، کہ آفتاب را قرنہا دیدہ خیرہ باید کرد، تا یک نقش بدان زیبائی از کارگاہ خار بکشد؛ وہر درے بران آب، کہ ابر را سالہا از پیشانی خوے باید چکانید، تا یک تحفہ ازان بابت بخزانہ دریا برساند؛ وہر لعلے بداں کہ کان را روزگارہا از چشمہ خورشید خون باید خورد تا یک نگین بدان نمونہ بدست افتد، وہر زمردے بدان کہ علک ہر دین اگر خود را پارہ پارہ کند، پارہ بدندان نہ نماید؛ وہر الماسے از دوی خرش و روشنائی بدان لطافت، کہ پنداری قطرہ ایست از چشمہ خورشید چکیدہ. جواہر دیگر ازانہا کہ، شعر

تَهَادَى مِنْ حَدِّ الْعَبَابِ ضِيَاؤُهَا

كَمَاءٍ كَثِيرٍ مِنْ إِنَاءٍ صَغِيرٍ

کیفیت اتمام مہم معبر فیروزی جیش بادشاہ کشور

اینک این نسبت تعبد طاعت

چون به نصرت معبود انس و جان، وگرفت صدق نیت امام عهد و خلیفهٔ زمان، غازیان با سنت جملگی معابد کاذبه را به عزیمت صادقه بر مصلّاے زمین در سجود آوردند، و اصنام سنگ را، برسان دل سنگین پرستندگان بشکستند، زہے سنیان پاک، که آن ہمه سنگهاے آلوده را به سختی تمام خردمی کردند؛ و شیطان نشیمن پیش خویش دیوار برمی آوردتا دل مومنین معنان از شکستن آن معبودان باطل فراغ کلی یافت - و بیلاۓ، که آستان بتخانه را به پیشانی رفتند، براے احرام بندگی بیت العتیق اسلام قبا رطلس لعل را جامهٔ احرام ساختند، و براے سجود عبودیت پادشاه ہفت اقلام پیشانی راست کردند. وذخایر واموالے، که قیام آن جماعت بد ابدبدان بود بلکه قبلهٔ اقبال و کعبهٔ آمال ایشان، ہمان براے حضرت در جمع جامع آمد، وہمگی مراسم جهاد که از جملگی فرایض بود به متابعت امرِ امیر المومنین اقامت پذیرفت. بلک غازی وسایر مجاہدان جیش منصور لشکر انه، وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ الْعَزِيْزِ الْحَكِيْمِ، در مقام تعبد روے نیاز را از خاک تضرع تیمّم دادند، خاک را از عرق جبین توضی کردند و بدعاے از دیاد دولت خلافت دست امید را تا بحدے بالا بردند، که بحضرت الٰه اجابت برسید، شعر

وَقَدْ وَضَعَتْ مِنَ الْعُنُقِ فَضْلًا ٭ مَطَالِبُهُمْ عَلٰى يَدِهِمْ بِكَفٍّ

بازگشت لشکر منصور با فتح و ظفر
سوئے والا بارگاه بادشاه بحر و بر

باز نسبت ز علویات بنگر

چون در شب ایک شنبه انجمن کواکب سوئے سواد اعظم شاه رجوع کرد، سایبان شفق دام را برعزم اتصال به برج آفتاب سلطنت کرد، و از شادی رجعت سوئے شهر آواز برکندن میخها، سروراوق چون غلغل تسبیح اوتاد دلها را در هزت آورد. بامدادان که روز آفتاب از سر افق روشن گشت، و شمار ماه بادل دلور سید یعنی یکشنبه و ز ذوالحجه چهار

باز نسبت لشکر و حشم است

سوئے درگاه بحر بسطت کوچ کرد. لشکرے گران بارپیل بسیار و خزانه بیشمار منزل مسارعت می نمود، و ظفر با فر تمام مژده پیش می برد، و فتح فتوحات آینده را تدبیری اندیشید، و نصرت در همگی امور یاری میداد، و حفظ خدائے پاسبانی میکرد

نظم

آرے سپهے که پاس عالم دارد
چون حفظ خدائے پاسبانش نه بود

اصغار و کبار لشکر منصور، یَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنَ اللهِ اهتزازی می نمودند. و هزاهز در کفره کَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ می افتاد. از بس که جمهور خلایق رالتعطش خاک بوس درگاه مغلوب

گردانیده بود، آن ہمہ عقبات گذشتہ بازمی گذشتند، وسہل مینمود- فی المثل کہہاے
کہ از تصور آن اندام گران شود، بہ تیزی تگ وتگ تیزی می بریدند، کہ ہیچ گرانی
نمی آورد ودمنا کہاے، کہ اگر مردم درخواب بیند از خواب بجہد، چنان بے خبری نوشتند،
کہ گوئی درخواب می جہند- خارہاے، کہ از یاد کردن موے براندام زوبین گردد، آن
زوبین زیر پہلو از موے اندام سازوار تر می آمد- آبہاے، کہ از خیال آن مردم
در بحر حیرت غرق شود، مانند شناوران کامل، کہ بر آب خفتہ آشنا کنند، بآسانی عبرہ میکردند،
تا میان ہواہاے گرم وبارانہا و ژالہا سخت ونرم، باد برد وابرد تمام، درکنف مظلۂ
ظل الٰہی، ایمن از تف وتاب، فارغ از رنج وعذاب، بجناب دولت مآب پیوستند شعر

فَقَدْ شَکَرُوْا عَلٰی نِعَمِ السَّلَامَۃْ
وَرُؤْیَتِ ذِی الْاَوَامِرِ بِالْکَرَامَۃْ

نسبت باربادشاہ نگر

چون شجرۂ روز از اول بامی گشت وآسمان سال از دین بے پایان لبست، ماہ را
ہنوز اول دولت بود، نظم

یعنی دوشنبہ زجماد دوم چہار
تاریخ عام یازدہ وہفصد از شمار

درین تاریخ آفتاب بلند اکلیل فرازرین بار عام فرمود، وذیل چتر الظل یزدان

بیاراست. شعاع جهتش چشم بد را دورباش میزد، و سواد حترش بختهاے خواب آلود را سرمهٔ بیداری در چشم می کشید. دستارچه دورباش دستارک نور بر سر مریخ خونریز داده بود، و حمائل کمر شمشیر دوال در گردن آفتاب افگنده. سپهر با چندان خیره کشی از لمعهٔ سنانها دحربه بخورد، و زمانه با چنان چیره دستی از تندی کمانها سهم زده بماند ملوک در صفهاے انبوه بران گونه کمر با کمر می سودند، که لعل زمرد میشدند و زمرد لعل. و جنیبان در قطارهاے باشکوه بران سان بعین نعل زمین میزدوند، که خاک زر می شد و زر خاک. روے زمین از سجدهٔ ملوک کبار پراز پشتهاے کوه می نمود. و پشتهاے خاک از سودن جبین رایان تکهٔ دار زعفران رنگ شده بود. از بانگ بسم الله ملائک را در سر می افتاد، که سجود آدم علیه السلام را منشا گردانند، و از آواز معاذ الله عزازیل را سر آن می بود که بنی آدم را سجدهٔ اتحاد بجاے آرد؛ چنانکه چابک وشان خسرو روم را حبشی میساخت، و چوب بهم الحشمان شاه زنگ را رومی میگردانید. صباهاے تربیت به لطافتے می وزید، که پردهٔ توقف از جلگی مرادات مردم می ربود. و باد هیبت به تندی می رفت، که اگر نه پیلان را بارگران حضرت لنگر شدے ایشان را ستادن یارا نبود. چون ترتیب بار بادشاهانه در میمنه و میسره مرتب گشت، شعر

بسوے تخت فلک خواند آیة الکرسی

دمید چار ملک چار قل بچار ارکانش

بند دمهکش بادشاه، که شرط بندگی چنانچه زر تحریر نه گنجد، بجاے آورده بود، با ملوک

و اکابرے، کہ نام و مہم بودند، و در احیائے سنت غزا جان پاریہا نمودہ، مستعد مجود تخت پیشانی بخت کشادہ، در رسید۔ و چہرۂ عبودیت را در صحن بارگاہ نقش بساط ساخت آواز بسم اللہ چنان بلند بر رفت، کہ رحمت خدائے بدان جبل متین از آسمان فرود آمد۔ شعر

الا یرحم الرحمٰن جیشاً مثقلاً
معاً من دین الحق بالفیل اُملل

نسبت جوہر و جسم حکمت

عرض عنایت کہ از طول مسافت چندانکہ در عمق بحر محیط نہ گنجد آوردہ بودند، آغاز شد۔ اجسام گران پیل جوہر بیکران و بے علیل چشم بسیط خاک را فرو پوشید حمل جوہر بر پشت حیوان حامل بہ بدیہۂ نظر اثبات میکرد، کہ جوہر بالاتر از چشم است، نثار کہ زیر پائے انسان و فرس، علی العکس چشم را بالاتر از جوہر می نمود۔ و جملگی مردم کہ روی چشم چنان آراستہ اند، کہ چشم بدو جوہر در جسم پیل و جوہر بے علیل حیوان بودند۔ ہر زندہ پیل را مادہ چون کوہ، و مادہ را نیز صورتے باشکوہ عجب جسمے بعدے قوی از پائے تا سر، و از خرطوم تا دم بعدے انسان دراز تر، و از پشت تا شکم چون بعمق نگاہ کنند بعدے دیگر۔ بسہ درین چشم تمام نتوان گفت ع

باقی ہمہ قرب ست نہ بعد

بادشاه جان بخش مرکریم جان ده وجان ستان را، بنا بر یافتن این نعمتهائے جسیم، ادائے شکرے، کہ آن را اجسام بسیط سموات محیط نتواند شد، بجائے آورد۔ از آثار این شکر عجب نہ باشد، کہ اگر ہمگی ابعاد جسم بسیط زمین راہشت نقطۂ شمشیر او در گیرد۔ زیرا کہ اتمام تمامی نعمتہائے جسیم بہ نقطہائے شکر بستہ اسپ، مصرعہ

کما اتمام جسم بالنقاط

چند حرفے در اختتام کتاب

عذر سہو وخطا برون حساب

فروخوان نسبت دیوان انشا

بفضل خالق قلم، این فتح نامہ، کہ شائے است از دیوان انشائے خسروی موشح بہ طغرائے ابو المظفر محمد شاہ السلطان، اختتام یافت۔ وکیفیت نسخے چند از مغانی این غازی در سواد وبیاض لیل ونہار تا ذیل یافت تاریخ عام ہر شہر گردانیدہ شد بسبب اختصار این شرح وانحصار بر چند فتح، آنکہ چون زدن طغرائے خدایگانی ساختہ اند جہت گرد آوردن گوئی زمین حقیقت است کہ فتح قاصد برائے ان کار درہمہ آفاق بخواہد دوید، کہ فرمان مہر وقدر است بادشاہ قاف تا قاف برساند سہل باشد، کہ در درج تصنیف بندہ چند جواہر منظوم تواند بود، کہ

نشر چندین صحایف فتوح توان کرد پس ناچار از چندان نشر شمائل شمهٔ، وازان همه تیغ گذاری حرفی، بر سر قلم کردم، و بلباس عبارتی، که بر قد معنی بدرستی وراستی تمام توان خواند چند رقعه دارے بران پوشیدم۔ ونخواستم که هیچ نظم بیگانه از عربی وفارسی سر قلم راسیه بگرداند، وروے صفحه را ابلق، زیرا که شعر

مَن یَّستطیعُ عبارۃً فی بیتہ

لِمَ یستعین الخزّ من اصحابہ

محقق گشت، که ترکیب این یکدو حرف که برهم بسته ام، از مرکبات دوحرفی کودکان بے معنی تر است۔ وترتیب این الفاظ، که آب دهان بروے کار فرسوده، از وصل کاغذ، که آب دهن کنند، سست تر وآنکه بحساب خویش دقائق چون موے باریک بر سر قلم آورده ام، پریشان تر از خطی است که موے بر سر قلم باشند تا درین کتاب کالبدے چون از توفیق نصر من الله، استمداد نموده ام، امید دارم که بدع بدائع در نظر سلطان الاسلام بیارایده چشمان به عنوان قبولش

مناجات در التماس قبول

دیگر رستن مغفرت نزول

نسبت قرآن نگر چون لوح نور

اے نگارندہ ہدیۂ ہدایت بر تختۂ دل مومنان، این بیان قوارع ملک را کہ از سورۂ فتح و آیات نصر جنود محمدی مبنی است، بر ذات ختم الخلفاء امیر المومنین محمد، کہ نور اِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ در لوایح جبین او لایح ست، دو اقیم خجستہ و فرخندہ گردان۔ و اگر در صحف این اسفار قلم تالی را جاے بیرون از جدول ادب جولانے رفتہ باشد، و کلماتے کہ شایان شان بادشاہان دین پناہ بود از سر جہل و سر غفلت بہ تحریر پیوستہ، بران ضمیر ملہم، کہ نسخہ الیست صحیح از لوح محفوظ، آیت وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ ثبت کنی، تا عفو عمیم خود را حافظ جان بندہ گرداند۔ و اگر رقم خطاے نگاشتہ شدہ است کہ اہل معانی و بیان را بر حرف آن جاے انگشت نہادن تواند بود، پرتو قبولے از عالم عنایت نامزد فرمائے، کہ صورت فحش در نور دان پوشیدہ ماند۔ و اگر در ظہر و بطن این اجزا نتیجہ بر خلاف ام الکتاب زادہ است ختم کتاب برین کلمہ می کنم، کہ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللّٰهِ۔ و دعاے ختم این است، کہ تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى عَبْدِكَ وَرَسُولِكَ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ وَعَلٰى اٰلِهٖ وَأَصْحَابِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ الْمَعْصُومِينَ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ۔ (اصل این کتاب بعد از رحلت امیر خسرو بیاز دہ سال تحریر واقع شدہ بود)

Khusrau emphatically expresses his willingness to recast his book according to the Sultan's wishes. But as Mohammed ibn-i Khawend Shah (Mirkhond), the author of *Rauzatus Safa*, remarks, the official historian should by hints, insinuations, overpraise and such other devices as may come to hand, never fail to express his true opinion, which, while remaining undetected by his illiterate patron, is sure to be understood by the intelligent and the wise. Amir Khusrau had no liking for the *Malik Naib* Kafur-i-Sultani whom he abuses in the *Dewal Rani.* His keen sense of the religious and the poetic in life could not but revolt against the senseless vandalism of the Deccan campaigns. Hence the ghastly realism of his sketches. He may, or may not, have wept tears of blood over the fall of an ancient civilization; but his mode of expression leaves little doubt that the greed of gain and not the service of the Lord was the inspiring motive of the invaders. One thing alone was clear after the day of stormy battle: '*You saw bones on the Earth.*'

---

demonstrated to the idol-worshipping Hindus." "They saw a building (the temple of Barmatpuri) old and strong as the infidelity of Satan, and enchanting like the allurements of worldly life. You might say it was the Paradise of Shaddad, which after being lost, those hellites had found, or that it was the golden Lanka of Ram.........The foundations of this golden temple, which was the 'holy-place' of the Hindus, were dug up with the greatest care. The glorifiers of God broke the infidel building, so that 'spiritual birds' descended down like pigeons from the air. The 'ears' of the wall opened at the sound of the spade. At its call the sword also raised its head from the scabbard, and the heads of Brahmans and idol-worshippers came dancing to their feet at the flashes of the sword. The golden bricks rolled down and brought with them their plaster of sandal-wood; the yellow gold because red with blood, and the white sandal turned scarlet. The sword flashed where the jewels had once been sparkling; where mire used to be created by rose water and musk, there was now a mud of blood and dirt; the saffron-coloured doors and walls assumed the colour of bronze; the stench of blood was emitted by ground once fragrant with musk. And at this smell the men of Faith were intoxicated and the men of Infidelity ruined."

Is this the trumpet of a bloated fanaticism or the excruciating melody of the tragic muse? Was Amir Khusrau praising the idol-breakers or bewailing their lack of true faith? It must not be forgotten that a courtier presenting an official history to the Sultan had no freedom of opinion, and Amir

safe. "It is not permissable to injure a temple of long standing" was the *fatwa* (judgment) of a Qazi in the reign of Sikandar Lodi, and it undoubtedly expresses medieval Muslim sentiment on the matter. The Sultan could prohibit the building of a new temple or mosque, though apart from occasional vagaries the right was rarely exercised; but the destruction of a standing temple is seldom, if ever, heard of. It was, however, different with a temple standing in the dominion of another ruler ; it had no Imperial guarantee to protect it and could be plundered with impunity because its devotees were not the Sultan's subjects and their disloyalty and sufferings could do him no harm. The outlook of the age was essentially secular. Religion was a war cry and nothing more.

A superficial reader of the *Khazainul Futuh* might be inclined to think it inspired by bigotry and fanaticism. But this would be a serious error. Amir Khusrau's religious outlook was singularly tolerant ; an examination of his *Diwans* can leave no other impression on the critic's mind. Even in the most bitter expressions of the *Khazainul Futuh*, there is a veiled suggestion. Of what? "So the temple of Somnath was made to bow towards the Holy Mecca, and as the temple lowered its head and jumped into the sea, you may say the building first said its prayers and then had a bath. The idols, who had fixed their abode midway to the House of Abraham (Mecca) and way-laid stragglers, were broken to pieces in pursuance of Abraham's traditions. But one idol, the greatest of them all, was sent by the *maliks* to the Imperial Court, so that the breaking of their helpless god may be

the inclination to enrol converts, and they were too good soldiers to let an irrelevant consideration disturb their military plans. Of course the *name* of God was solemnly pronounced. The invaders built mosques wherever they went and the call to prayer resounded in many a wilderness and many a desolated town. This was their habit. Of anything like an idealistic, even a fanatic, religious mission the Deccan invasions were completely innocent.

But it would be a serious mistake to interpret the political movements of those days in the light of modern national feeling or the religious enthusiasm of the early Saracens. The fundamental social and political principle of the middle ages was loyalty to the salt. It over-rode all racial, communal and religious considerations. The Raja's Muslim servants followed him against the Sultan just as the Sultan's Hindu servants followed him against the Raja; neither felt any inner contradiction between their religion and their life. Loyalty to the salt (*namak halali*) was synonymous with patriotism; disloyalty to the salt (*namak harami*) was a crime blacker than treason. Irrational as the principle may seem, it prevented communal friction and worked for peace. Conversely, for the ruler all his subjects stood on an equal footing. The Hindu subjects of a neighbouring Raja were the proper and inviting objects of a holy war. But not so the Sultan's own Hindu subjects. They were under his protection and his prosperity depended on their prosperity. Learned writers may call them *zimmis* (payers of tribute) in books of religious law. But men of practical affairs know the ground they stood on and the power of the mass of the people. The temples in the Sultan's dominions were perfectly

stake to the terrible Sultan of Delhi. It was a mad dance of rapine, ambition and death. "The Hindu *rawats* came riding in troops but were laid low before the Turkish horses. A deluge of water and blood flowed forward in order to plead for mercy before the Caliph's troops. Or you might say that owing to the great happiness of the infidel souls the beverage of blood was so delicious, that every time the cloud rained water over it, the ferocious earth drank it up with the greatest pleasure. But inspite of the great intoxicating power of this wine, the *saqi* poured here clear liquid out of the flagon of the sky to increase its intoxication further. Out of this wine and beverage Death had manufactured her first delicious draught. *Next you saw bones on the earth.*"

If Amir Khusrau had been writing in the age of the Puranas, he would have represented Alauddin as an incarnation of Vishnu and described his opponents as malicious demons. That is how the Aryans blackened the character of their enemies and justified their agression. A modern writer would white-wash the same cruelties by talking of liberty, justice, the duty of elevating backward races and, with solemn unconscious humour, advance the most humane arguments to justify the inhumanities of war. But Amir Khusrau was not a hypocrite; he saw life through plain glasses and the traditions of his day made hypocrisy unnecessary. The Deccan expeditions had one clear object—the acquisition of horses, elephants, jewels, gold and silver. Why tell lies? The Mussalmans had not gone there on a religious mission; they had neither the time nor

it is difficult to be certain that all the gaps have been filled.

Inspite of these serious shortcomings, the *Khazainul Futuh* is, for the critical student, a book of solid worth. Amir Khusrau exaggerates and we can make allowance for his exaggerations. He leaves blanks which other historians enable us to fill up. But he is too honest and straightforward to speak a lie, and we can safely rely on his word. He is exact in details and dates and enables us to make a fairly complete chronology of Alauddin's reign (7). Inspite of the artificiality of his style, his descriptions have the vivid touches of the experience of an Eye witness. He is a soldier at home in military affairs, in the construction of siege-engines and the tactics of the battle-field; and a careful examination of the *Khazainul Futuh* will enable us to obtain a fairly good idea of the art of war in the early middle ages. Even where he tells us nothing new, he serves to confirm the accounts of others. He did not sit and brood in a corner. He mingled with the highest and the greatest in the land, and when he took up his pen, it was to write with a first hand knowledge of affairs. The sections on the Deccan campaigns are a permanent contribution to Indian historical literature. They embody the romance of a jingoistic militarism, no doubt, but a romance none the less: long and heroic marches across 'paths more uneven than a camel's back,' temples plundered, *Rajas* subdued and the hoarded wealth of centuries brought at a sweep-

---

(7). Barni, our standard historian for the period, is very parsimonious and incorrect in dates.

was simply a current fashion and nobody attached any significance to the words used. Exaggeration is not a commendable habit, but understand it as a habit and it will no longer veil the true meaning of the author.

Ziauddin Barni complains that Kabiruddin simply confined himself to those events which were creditable to Alauddin. This is certainly true of Khusrau's work. He will not utter a lie, but neither will he speak 'the truth and the whole truth'. On the 16th Ramzan, 695, (July 9, 1296 A. D.) Sultan Jalaluddin was assassinated on the bank of the Ganges by the order of Alauddin Khilji, who was then Governor of Karra. It was an atrocious murder but Amir Khusrau simply ignored it. "As Providence had ordained that this Muslim Moses was to seize their powerful swords from all the infidel Pharoahs.........he mounted the throne on Wednesday, 16th Ramzan, 695 A. H." What else was there to say. He was not brave enough to defend his murdered patron nor mean enough to blacken his character after his death. He simply turned away his eyes. Similar omissions strike us in the chapter on the Mongols. Nothing is said of the campaigns in which Alauddin's armies were defeated. The Mongols twice besieged Delhi and Alauddin's position was extremely critical (6). But Khusrau has not even indirectly alluded to these momentous events. We are able to make up for some of the omissions with the help of Barni and other historians, but

(6). In the first invasion the Mongols were led by Kutlugh Khwaja and in the second by Targhi. Barni, who is brief and hasty in his accounts of wars, gives a detailed account of the two sieges of Delhi, probably because Kabiruddin and Amir Khusrau have preferred to be silent about them.

Khusrau, if a scholar, was also a courtier, and a courtier is devoted to the fashion of the passing hour. The fashion had been set by Kabiruddin and his predecessors. Khusrau blindly followed it.

The *Khazainul Futuh* is not merely a challenge to the *Fath-i-Nama* of Kabiruddin; it is also a continuation of it. Barni seems to imply that Kabiruddin was a survivor from the preceding age and he may not have lived to complete his voluminous work. If so, the disproportionate length of the Deccan campaigns in the *Khazainul Futuh* becomes intelligible The *Khazainul Futuh* is essentially a history of the Deccan invasions. Alauddin may have asked Khusrau to continue Kabiruddin's work, but Khusrau's introductory remarks make it probable that he wrote on his own initiative and expected the Sultan to accept it as the official account of the reign. The *Fath-i-Nama* had made a detailed description of the earlier events unnecessary, and Khusrau merely summarises them to enable his book to stand on its own feet. But the Deccan campaigns are given in detail, probably after the manner of the extinct *Fath-i-Nama*.

Amir Khusrau wished his work to be an official account of Alauddin's reign and the *Khazainul Futuh* has, consequently, all the merits and defects of a government publication. It credits Alauddin with every variety of virtue and power and his officers also come in for their due share. All governments live on lies or, atleast, a partial suppression of truth. But Amir Khusrau's hyperbolic exaggerations are less deceptive and dangerous than the insidious propaganda of modern governments. His adulation and flattery neither deceived nor was intended to deceive; it

case, have made its preservation difficult. But Barni and Khusrau had the *Fath-i-Nama* before them and accomodated their histories to it. Barni, who was essentially a man of civil life, allowed Kabiruddin to speak of Alauddin's conquests, and confined his own history to an account of administrative and political affairs, merely adding a paragraph on the campaigns here and there for the logical completeness of his work. Amir Khusrau was more ambitious. He pitted himself against Kabiruddin's great, if transient, reputation and on Kabiruddin's own chosen ground. Hitherto his pen, "like a tire-woman, had generally curled the hair of her maidens in verse", but it would now bring "pages of prose for the high festival". Let not critics dismiss him as a mere poet, living in a mock paradise and incapable of describing the affairs of government and war. If he had wings to fly, he had also feet to walk. He would even surpass Kabiruddin, whom shallow critics considered 'the greatest of all prosaists, ancient and modern.' He would excel in all that Kabiruddin had excelled. The four virtues (or defects) which Barni deploringly attributes to Kabiruddin are all painfully present in Khusrau's work—an artificial style adorned with figures of speech, an exclusive devotion to wars and conquests, the elimination of all facts that were not complimentary to Alauddin, and, lastly, an exaggerated flattery of the Sultan. In the *Panj Gunj* he had imitated the *Khamsah* of Nizami and walked as far as possible in his predecessor's foot-steps. It was a mistake, but he repeated it once more in the *Khazainul Futuh*. We do not see Khusrau's prose in its natural dress; it is draped and disfigured into an imitation of Kabiruddin's extinct composition. For Amir

and modern. But of all the events of Alauddin's reign, he has confined himself to a narration of the Sultan's conquests; these he has praised with exaggeration and adorned with figures of speech, and has departed from the tradition of those historians who relate the good as well as the bad actions of every man. And as he wrote the history of Alauddin during that Sultan's reign and every volume of it was presented to the Sultan, it was impossible for him to refrain from praising that terrible king or to speak of anything but his greatness."

So Amir Khusrau, though the poet laureate, was not the court historian of Alauddin Khilji; that honour belonged to Kabiruddin who was considered to be the greatest prose writer of the day. The official history by which Alauddin expected to be remembered by posterity was not the thin volume of Amir Khusrau but the ponderous '*Fath-i-Nama*' which was prepared under the Sultan's personal supervision. The '*Fath-i Nama*' has disappeared; its manuscripts may have been intentionally destroyed during Timur's invasions or under the early Moghul Emperors for it must have been full of contempt and arrogance towards the Mongol barbarians (5); Ferishta and the later historians do not refer to it and its great length would, in any

---

(5) The same fate has overtaken other medieval histories, for example the first volume of *Baihaqi*, the *Autobiography of Mohammad bin Tughlaq* and the last chapter of Afif's *Tarikh-i-Feroz Shahi*, which was a violent attack on Timur and is found torn or missing in most volumes.

no such massacre, and Khusrau himself goes on to assure us: "My object in this simile is not real blood but (only to show) that the sword of Islam purified the land as the sun purifies the earth." The *Khazainul Futuh* has to be interpreted with care, and in the light of other contemporary material; it would be dangerous and misleading to accept Khusrau's accounts at their face value. Still the labour of interpretation is well repaid by the new facts we discover.

The *Khazainul Futuh* naturally falls into six parts—the introduction, administrative reforms and public works, campaigns against the Mongols, the conquest of Hindustan, the campaign of Warangal and the campaign of Ma'bar. The space devoted to the various sections is surprisingly unequal. About two-third of the book is devoted to the Warangal and Ma'bar campaigns, while the other measures of Alauddin's reign are summarised in the remaining third. The reason for this is perhaps not impossible to discover. A remark of Barni (*Tarikh-i-Ferozi* page 361) seems to throw light on the real character of the *Khazainul Futuh* as well as the *Tarikh-i-Ferozi*. "The other great historian of the time (of Alauddin) was Kabiruddin son of Tajuddin Iraqi. In the art of composition, eloquence and advice, he exceeded his own and Alauddin's contemporaries, and became the *Amir-i-dad-i-lashkar* in place of his revered father. He was held in great honour by Alauddin. He has displayed wonders in Arabic and Persian prose. In the '*Fath-i Nama*' (Book of Victory) which consists of several volumes, he does honour to the traditions of prose and seems to surpass all writers, ancient

his prose would have marched along routes quite different from those selected by Alauddin's generals. The reader, who wishes to discover the true historical fact, has first to analyse Khusrau's literary tricks and critically separate the element of fact from the colouring imparted to it by Khusrau in order to bring in the allusions. At times the literary tricks make us ignore the fact at the bottom. "*Allusion to virtue and vice*—Though the giving of water (to the thirsty) is one of the most notable virtues of this *pure-minded* Emperor, yet he has removed *wine* and all its *accompaniments* from *vicious* assemblies; for *wine* the daughter of grape and the sister of sugar, is the mother of all *wickedness*. And wine, on her part, has washed herself with salt and sworn that she will henceforth remain in the form of vinegar, freeing herself from all *evils* out of regard for the claims of '*salt*'" (4). This would have appeared a mere literary flourish if we had not been definitely told by Ziauddin Barni that Alauddin carried through a series of harsh measures for the suppression of drinking in Delhi. Conversely, the allusion may have no basis of fact at all. "*Allusions to sea and rain*—The sword of the righteous monarch completely conquered the province (Gujrat). Much *blood* was *shed*. A general invitation was issued to all the beasts and birds of the forest to a continuous feast of meat and drink. In the marriage banquet, at which the Hindus were sacrificed, animals of all kinds ate them to their satisfaction". This would seem to indicate a general and intentional massacre. But there was

(4) Wine and sugar may be both produced from the same grapes and the addition of salt turns wine into vinegar.

ted to shock and disgust. His one desire is to convince the reader of his own mental power and in this, so far as contemporaries were concerned, he certainly succeeded. But Amir Khusrau, for all his artistic talents, never comprehended that a book of prose, like a volume of verse, should be a thing of beauty and of joy.

The *Khazainul Futuh* very well illustrates the general character of Khusrau's prose. It is divided into small paragraphs; every paragraph has a heading informing the reader what allusions he is going to find in the next few lines. A single example will suffice. "*Allusions to water.* If the *stream* of my *life* was given the good news of *eternal existence*, even then I would not offer the *thirsty* any *drink* except the praises of the Second *Alexander* (3). But as I find that human *life* is such that in the end we have to *wash* our hands off it, the *fountain* of words will only enable the reader to moisten his lips. Since the achievement of my life-time, from the cradle to the grave, cannot be more than this, I did not think it proper to *plunge* to the bottom of endless *oceans*, but contented myself with a small quantity of the '*water of life*'". And so it goes on, wearisome and artificial, from beginning to end.

It is obvious that such a procedure detracts much from the value of an historical work. Only such facts can be stated as will permit Khusrau to bring in the allusion; the rest will be only partially stated or suppressed; and Khusrau's only resource was to make his paragraphs as small as possible, otherwise

(3) **Alluding to the first Alexander's efforts to discover the water of immortality.**

flocked to his door (2). He seems also to have beguiled his leisure hours in discovering new literary tricks and often sent them as presents to his friends. The *Ijaz-i-Khusravi* is the accumulated mass of these miraculous prose compositions which Amir Khusrau had been amassing for years and edited in the later part of Alauddin's reign. Most of the pieces are tiresome and frivolous, but others throw a brilliant light on the social life of the day. Amir Khusrau's second prose-work, the *Khazainul Futuh* is the official history of Alauddin's campaigns.

Amir Khusrau was a man of wit and humour. His fancies are often brilliant. Nevertheless nothing but a stern sense of duty will induce a modern reader to go through Khusrau's prose-works in the original. His style is artificial in the extreme; the similes and metaphors are sometimes too puerile for a school-boy; at other places the connecting link between the ideas (if present at all) is hard to discover. Prose is the natural speech of man for ordinary occasions, but Amir Khusrau's ideas seem to have come to him in a versified form. So while his poetry has all the beauties of an excellent prose, his prose has all the artificiality of very bad verse; it is jejune, insipid, tasteless and wearisome.

Failing to realise that the true beauty of prose lies in its being simple, direct and effective, he tries to surprise his readers by a new trick at every turn, attacks him with words the meaning of which he is not likely to know, or offers him metaphors and similes calcula-

(2) One of the letters has been translated in Elliot and Dowson. There are others of equal and greater value.

INTRODUCTION.

BY

MOHAMMAD HABIB,

Professor of History, Aligarh.

Poetry was Amir Khusrau's mother-tongue; prose he wrote with difficulty and effort and he would have been well advised to leave that region of literature to more pedestrian intellects. But it was not to be expected that such a consideration would serve to check his exuberant genius. Apart from the introductions to his *Diwans*, two of his prose-works, differing in volume and value, have survived to us. The first, *Ijaz-i Khusravi* (Miracles of Khusrau) is a long work in five volumes on figures of speech (1). It contains every variety of miracle known to the penman of the age—petitions tō high officers composed of vowels only, verses which are Persian if you read them from right to left and Arabic if read from left to right, compositions from which all letters with dots are excluded, and many such artificialities of wit and style which may have delighted and consoled the author's contemporaries but fail to attract our modern taste. Some of the letters included in the volumes have a solid historical value. An application to a government officer requesting for a post or complaining against the misbehaviour of neighbours was sure to attract attention if drafted by Khusrau; and the poet was too inventive not to have a new 'miracle' ready for every occasion. It is easy to understand that supplicants

(1) Published with marginal explanations by Newal Kishore Press, Lucknow.

M. Sultan Hameed M.A.,LL.B., M. S. Kafil Ahmad Rizvi M.A., LL.,B. and Qazi Ataullah Sahib M.A., who were kind enough to help me in the difficult task of proof-reading.

SYED MOINUL HAQ.

ALIGARH.
June 1927.

Khazainul-Futuh is really the continuation of a former book—a fact which Professor Habib is probably the first person to point out. Moreover his English translation of the work with appendices and foot notes is in the press. It would have been long and tiresome to explain Amir Khusrau's literary tricks, allusions and figures of speech; for the trained Persian scholar such explanations are superfluous, and the Khazain-ul-Futuh is hardly the book to be recommended to a beginner in Persian. Amir Khusrau, though he is a conspicuous figure in the long line of Indo-Persian poets, wrote very little prose and the little that he wrote is incomprehensible to the average reader. At the beginning of the book he himself declares:—

اگرچه مشاطهٔ کلکم همواره بر تافتن اشعار موشکاف بوده است و ابکار نثر را در پردهٔ اوراق کم جلوه نموده با این همه چون این عروس روی نیاز بشاه راستین دارد—ع

الی العیب ما مال عین العاذل

I take this opportunity of thanking Professors A. B. A. Haleem and Md. Habib for their valuable assistance. My grateful thanks are also due to my friends, Messrs Sh. Abdur Rashid M. A., LL.B.,

Publications of the Sultania Historical Society.

General Editor:

A. B. A. HALEEM,
B.A. (Oxon), Bar-at-Law,
Chairman Dept: of Hist...
Muslim University,
Aligarh.

the Sultania Historical Society decided to get it published.

The text of the Khazain-ül-Futuh, now placed before the public for the first time, has been edited on the basis of the British Museum Manuscript Or. 1638, a rotograph copy of which was placed at my disposal by Professor Md. Habib, and a transcribed copy of a manuscript in the possession of Mr. Syed Hasan Barni, M. A., LL. B., Bulandshahr. The two manuscripts are almost indentical and the variations are so few and unimportant that I have not considered it worth while to indicate them. Judging from the handwriting, the British Museum Manuscript does not seem to be very old but it is accurate, complete and readable.

This manuscript was given to the authorities of the British Museum by Col. Yule and there is a note at the end of it to the effect that the original from which it was copied was written only eleven years after the death of Amir Khusrau.

It would be superfluous to add any comments and criticisms here. The introduction gives a critical study of the prose style and works of Hazrat Amir Khusrau and establishes the theory that the

PREFACE.

The Khazain-ul-Futuh of Hazrat Amir Khusrau of Delhi is one of the two prose works of that eminent poet. The 'Ijaz-i-Khusravi' treats of the figures of speech and other linguistic subtleties which, although insipid for modern taste, are an ample proof of the author's versatile genius. On the other hand, the Khazain-ul-Futuh, a brief history of the campaigns of Sultan Alauddin Khilji with special reference to his Deccan invasions, is an extremely valuable treatise. It is a contemporary production and is written by one who was himself an expert in the military art. From the occasional references to the book found in some of the medieval histories it appears that the classical historians knew of it but did not utilise it thoroughly. Manuscripts of the book being rare, modern scholars too have mostly confined their attention to the extracts given in Sir Henry Elliot's History. In view of its intrinsic worth and tho scarcity of its manuscripts

When my colleagues and I started our labours in this field we did so light-heartedly regardless of the difficulties to be encountered. Even now, though chastened and sobered, we intend to persevere in our course. It is hoped that this series, though meant for the serious student of medieval India, will not be devoid of interest to the general reader. It is, furthermore, hoped that it will to some extent facilitate the task of re-constructing our national history and will inspire in the Indian youth of to-day something of that ardour for the collection and preservation of historical data which the historians of medieval India display.

A. B. A. HALEEM.

Muslim University,
Aligarh.
June, 1927.

FOREWORD

Very few countries have been so rich in historical records as India since the Muslim settlement. But wars, neglect and an unfavourable climate have deprived us of a substantial portion of the works of medieval historians. Even those that are still extant are found mostly in manuscript form in the private and public libraries of India and Europe. Indians, with a few notable exceptions, have done very little to rescue them from oblivion, and practically all that has been done so far has been the work of European scholars. The Royal Asiatic Society of Bengal has been a pioneer in the field and is entitled to the gratitude of every student of Indian History.

The present series is an attempt to place before the literary public of this country some of the most valuable histories bearing on Muslim India. Preference will be given to historians who lived contemporaneously with the events they have related and every effort will be made to collate all the available texts and to bring out reliable editions. Sir Syed Ahmad, the venerable founder of this institution, brought out an edition of Ziauddin Barani's Tarikh-i-Ferozshahi in 1864, and it is but meet that this work should be once more resumed at Aligarh.

To

Mian Sir Mohammed Shafi K. C. S. I.
Bar-at-Law, Lahore

Khan Mohammed Saadat Ali Sahib,
Rais, Lahore

Nawab Samiullah Beg,
Chief Justice, Hydrabad,
Deccan

Whosemunificence has enabled the Society to publish this valuable manuscript.

Muslim University, Sultania Historical Society,

ALIGARH.

—:o:—

President :—

A. B. A. Haleem.

Vice-President :—

Mohd. Habib.

Treasurer :—

Syed Naushey Ali.

Secretary :—

Syed Moinul Haq.

Publications of the Sultania Historical Society.

THE KHAZAINUL FUTUH

OF

HAZRAT AMIR KHUSRAU

OF DELHI

Persian Text.

EDITED BY

SYED MOINUL HAQ M. A.

MUSLIM UNIVERSITY,

Aligarh, U. P.

Publications of the Sultania Historical Society.

THE KHAZAINUL FUTUH

OF

HAZRAT AMIR KHUSRU
OF DELHI

Persian Text.

EDITED BY
SYED MOINUL HAQ, M. A.
MUSLIM UNIVERSITY,
Aligarh, U. P.

کتب خانہ

جامعہ عثمانیہ

۱۔ اراکین مجلس اعلیٰ، مجلس [illegible]، مجلس انتظامی [illegible] رکھ سکیں گے۔

چانسلر، شیوخ جامعات، [illegible] اصحاب پانچ کتابیں ایک ماہ کے لیے [illegible] اپنے پاس رکھ سکیں گے۔

۲۔ اساتذۂ جامعہ [illegible] کتابیں ایک ماہ کے لیے اپنے پاس رکھ سکیں گے اور [illegible]

اور اراکین دار الترجمہ [illegible] ترجمہ شدہ دو کتابیں [illegible] اور تحقیقاتی جماعتوں کے

۳۔ طلبائے [illegible] ایم اے، ایل ایل بی [illegible] اپنے پاس رکھ سکیں گے۔

طلبہ تین کتابیں ایک ماہ تک اپنے پاس رکھ سکیں گے اور طلبہ [illegible]

طلبہ [illegible] کتابیں دو ہفتہ کے لیے [illegible] سے [illegible]

۴۔ مدت مقررہ پر کتابیں واپس کر دی جائیں گی۔ [illegible] جاری کی جا سکیں گی۔

ایک [illegible] کتاب [illegible]

۵۔ بشرط [illegible] کتاب کا لانا لازم ہے۔

یہ کتب خانہ میں کتاب [illegible] ہو جائیں تو [illegible] داری

۶۔ کتابیں گم یا خراب ہو جائیں [illegible]

عائد ہوگی۔

۷۔ کتابوں پر کسی قسم کا نشان یا حاشیہ نہ لگایا جائے۔

۸۔ قلمی نسخے اور حوالے کی کتابیں جاری نہ کی جا سکیں گی۔ فقط